

९३
२०

अथ

१३
२०

ग्रन्थनामः	“कठवल्लिविवरणम्”	
कर्तृनामः	श्रीकृष्णानन्दसरस्वती	
विषयः	अद्वैतवेदान्त	

Katavalli Vivaranam.

Sri Kṛṣṇaśhānanandha & Sarasvathi

& Adyatham vedhana.

881

१३
२०

१ अथ
कठवल्लीविवरणम्

१३
२०

धाम्यसूचयितुं जातिपरपरयो विशेषणत्वेनारणमिति विवेचनीयं। अथ मृत्युवाक्यस्य ब्रह्मक्षत्रवाक्यात् करणं किं निमित्त
कमिति चेत् मृत्योरेव न भक्षणसाधनत्वात् तद्विशेषप्रयुक्तं यत्करणं किंच ब्रह्मक्षत्रयोरेकोरेन विधेयकत्वात् नृलोभोपसे
चनविधेयकत्वाद्देष्टव्यविधेययोर्विभिन्नत्वेन वाक्यभेदेन विरचनमर्थभेदप्रयुक्तमिति विवेच्यं। अथ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चेत्य
उक्त्वा ब्रह्मक्षत्रे चेति ननु सकलिंगेन सामान्यपरेण निर्देशः किमापन्न इति चेत् सामान्यलिंगपरिग्रहसामर्थ्येन ब्रह्मक्षत्र
जातेरेवाभ्यर्हिताया आप्रत्ययमनश्चर्या उदेनत्वे व्यक्तीनामत्यकालस्थितिकानामोदनत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमि
तिसूच्यत इति सर्वमवदाने इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाभिभवद्रविडाचार्यस्वयंप्रकाशश्रुतिनगरनाथबालक
ष्ठावरसस्वतीकृतैकवल्लीविवरणेन तृतीयरिच्छेदे द्वितीयावल्ली समाप्ताः॥ अत्रात्मानाविति प्रकरणोद्गृहेष्टपरे परमध्या
हर्तव्यं जीवेशायेऽपूर्वप्रस्तावात् आत्मानमित्युत्तरग्रंथेऽपि विस्पष्टकथनाच्च। अत्र पिबेताविति निर्देशाद्भवद्रव्यं जलप्रायमि
तिसूच्यते। यत्किंचिदिति संदेहे मोदकत्वनिद्रालुत्वप्रसन्नत्वादिविचित्रलिंगेन प्रकाशमानेन गुहाप्रवेशात्पादि निर्देशे
नपस्त्वित्त्वानवान्यसुवित्त्वानवान्वित्त्वानसारथिरित्यादि निर्देशेन द्वितीयवत्त्वाधातुप्रसाराच्चाविरस्य इत्यादि निर्देशे

श्री कृष्णानन्दसरस्वतीविरचितम्

क०भा०
४५

नचमादकंप्रसादकमुभयात्मकंचरसद्व्यमितिनिर्णयात् जीवेशलक्षणांशुतं कर्मफलं क्षाण्मादकंप्रसिद्धं परं संसृजतस्यलो
के स्वर्गादिलक्षणांशुतं तौ संतौ मरणारवणारवणौ विवेकविधुरौ अतएव निद्रालूयहं निद्रानुकूलामधकारबहुलाप्रवि
ष्टो भवतः क्वपि बंतौ गृहा प्रवेशिनावित्याकांक्षापूरकं सुरुतस्यलोकइतिपरं सुरुतस्यसत्त्वर्माणाः लोके पितृगंधर्वेश
घुविष्टितेलोके इति यावत् अत्र सुरुतस्यलोके रूतं पितृता विनिर्देशसमुचिते व्यत्ययेन निर्देशो लोकांता राणा म
पि रूतपानाधिकराणात्वमस्तीति सचयनितेन मानुषो यं लोको नरकादिष्वरूतपानाधिकराणात्वेन परिगृहीतो भवत
पथाध्यायासौ पराधौ किंचित्प्रकाशमाना प्रकाशमाना वातपस्थापेक्षया भवतस्तथा परमेलोके ब्रह्मलोकाधः प्रदेशोऽत्र
त्मानौ भवत इति भावः एवमेवात्मानौ परार्धोऽत्युत्कृष्टेलोके ब्रह्मलोकोर्ध्वप्रदेशे रूतमुपासनापरोक्षज्ञानादिकलक्ष
णापीश्वरसंप्रसादकरपिबंतौ संतौ सलोके कादतिविश्रावातपौ आतपस्था विवातिप्रकाशमानौ भवतः तत्र सत्वस्यैव
प्राधान्यात् तत्र ब्रह्मलोकोर्ध्वप्रदेशेऽस्या ब्रह्मविदः ब्रह्मज्ञानवतः परोक्षब्रह्मज्ञानस्योपासनादेश्च रूतं फललक्षणा
रसवद्भूतं पितृता संतौ आतपावनुभवसत्त्वान्वदंति विराणाचिकेता त्रीणि नाचिकेतामुपासनद्वयमेकं कर्मानुष्ठाने च

राम०
४५

तुया

तियेषोतेतदनुष्ठानेन ब्रह्मलोकाधः प्रदेशगमनात्रेषामनुभवसत्वात् आत्मानौकृतमुपासनासंवलितकर्मफललक्षणा
सर्वद्वयपिवेतौ सतौ छायाप्रोपेच्छाया रूपौ वरेति पंचाग्रयणं हवन्त्या हवन्ती यदक्षिराग्निसम्भावसय्याः पंचाग्रयोपेष्वा
ते पंचाग्रयः कर्मणा श्रौतस्मार्तकर्मपराः पितृयागोन स्वर्गारितोके जेताः अनुभवसत्वादात्मानौकृतं मुकृतफललक्ष
णा सवद्वयपिवेतौ सतौ गुहाप्रविष्टौ वरेतीत्यन्वयक्रमः अत्रानुभवकर्तृणां त्रयाणां ब्रह्मवित्त्वाच्चानिचिराचिकेतानां
निर्देशाल्लोकत्रयनिर्देशाच्चगुहाप्रवेशाच्छाया रूपत्वात् पक्षपक्षरूपास्त्रयोऽथाः क्रमेण निर्देश इति निर्तीयं किंच ब्रह्मलो
कवदेवमनुष्यलोकेऽपि जीवेशा यो भानमस्ति विस्पष्टं प्रत्युत ब्रह्मलोके आनपस्यस्येव जीवेशा भानकथनादतयेव दुकालं
पदार्थदर्शने आनयकृतदृष्टिप्रौथिल्येनां ते विषयस्याभानमपि संभाविते आनपपदस्वास्पादतप क्लेशोऽसौ दूविषप्रदर्श
ने भावनीयं भवति मनुष्यलोके तु आदर्शो मुखदर्शनमिव जीवेशदर्शने भवतीति कथयान् दृष्टिप्रतिरोधसंभावनां क्लेशसंभा
वनाच्च नास्तेषां वदित्वा च शीतलेन च श्रुत्वा प्रतिबिम्बस्यास्वादस्वकानुभववज्जीवेशा योरनुभवो भवतीति ब्रह्मविरहस्य प्र
थमपाठेन सूचितं भवति एवमनुष्यलोके विषयस्याक्षेपस्याप्यभावात् सत्वरत्नानमुदेत्येव ब्रह्मलोके चित्तिमात्रेण विषय

क०भा०
४६

सन्निधानात्सत्त्वप्राधान्येपिकदाचिद्विद्यवशाज्ज्ञानप्रतिबंधोपि संभावितः नैवंमानुषलोकोऽतोऽतमिति मनोरिहचेरिति मंत्र
स्य न द्वास्तथा सच समानार्थताया निरुक्तरीत्येष्टव्यत्वेन प्रागुक्तमेव योजनं मणीयमिति विभावनीयं। वस्तुतस्तु सतं सजाता
विति धातोः कर्त्तरि कृत्पमिदं व्यापकार्थकं यदा कृतं सत्यं कालत्रयाबाध्यं। अखं तार्थ्यं च अत्र कृतमिति विषयस्य विषयिप
रपराश्रवणात् चतुर्थवत्यां कृतमंत्रव्याख्याने य इमे मध्वरिति मंत्रे मधु परग्रहणात् कृतमंत्रपूर्वमनोर्यस्य सस्य व्याख्याने
षष्ठवल्लीगते परितो कंचेति मनोवेदं न फलत्वेनाखं तार्थ्यं स्पष्टमृतपदेन निर्देशपूर्वकं मृतमेषां मिमंशं आद्यं जतत्वेन य
एवं विदुर्मृतास्तभवतीति निर्देशादंतमधु कृतममृतमिति वा प्रमाणं न योजनीयं षष्ठवत्यां कृतमंत्रव्याख्याने इह चेदश
करिति मंत्रे इहेति परोपासनादंतमंत्रे पि इहेति प्ररणीयो एवमिह चेदशक दोषु मिति व्यतिरेक निर्देशसामर्थ्यादिह प्रमा
तुर्बोधश्चेदित्यर्थो न्निर्द्ध भवति एवं च पिबता विति पदं पानकर्त्तरि परमपि घटयितुं पदं पाधानु घटनात्ताक्षणिकः बोधश्चेन्मा
नुषोऽस्मिन्लोके तर्हि जीवेशौख्यशोधनद्वारा स्वाधिष्ठानचैतन्यमाश्रित्य महारं वदार्थं घटकौ तत्पर्येव प्रापि नो ज्ञातु
दृशा वदंति इह चेद्वेदोदयसत्यमस्तीति श्रुत्येतरात् इह मानुषलोके बोधो न भवति चेत् तर्हि सुकृतस्य लोके सुकृतेना

राम०
४६

जिते पितृगंधर्वादि लोके तौ जीवेशौ नियम्य नियामकभावेन स्थितौ गुह्यं प्रविष्टौ वरंति लोके गुह्यं मधकार बहुलां प्रविष्टौ
द्वौ परार्थौ तमेवाहुत्येना प्रकाशमानौ तावेव जीवेशौ वरंति। अत्र प्रकाशमानौ वरंति। विषय रजोगुणादि पारवश्येन ताना
प्रादुर्भावेनाख्यार्थौ घटकौ वरंति। परमे प्राजापत्ये लोके छाया छाया रूपौ छायास्य परार्थौ ववके वलंसाधारणेन प्र
काशमानौ वरंति परार्थे लोके आतपो आतपस्य परार्थौ वति प्रकाशमानौ वरंति ननु महारख्यार्थौ घटकौ वरंति न चेदि
हावेदी न्महती विनष्टिरिति श्रुत्यंतरान् इह वै रणकद्वंद्वं प्राकृशरीरस्य विसृजः॥ ततः सगुल्लोके पुशरीरत्वाय कल्पते इ
ति कृतमंत्रव्याख्यानमंत्रात् यथारक्षितयात्मनियथा स्वप्ने तथा पितृलोके यथास्य परीवदप्रोक्तयागे धर्वलोके छाया
नपयो रिव ब्रह्मलोके इति कृतमंत्रतद्व्याख्यानभूते हंमंत्रैकवाक्यता परब्राह्मणाच्चेति हि कुरु। सकलकर्म समाप्तिरूपं नाचिके
तेन चिकेत सादृष्टं अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं नाशरहितं ब्रह्म यन्भवति तद्ब्रह्म प्रतिशक्तेमसि शक्तेमहि शक्नुमः ज्ञातुं तत्संमर्थो भ
वाम इत्यर्थः ईशानिरूपणार्थं केतदधिष्ठानं शुद्धस्वरूपं जीव प्राप्यं वक्तव्यमिति भावः एतेनात्राख्यार्थौ तापिनो भवति। अत्रा
पेक्षितस्यापित सरस्याप्यपाठः शुद्धं परवाच्यं न भवति किंतु कथं चिज्ञापनीयमिति सूचनायेति वेदितव्यं। यद्वा एतीति यन्स

क० भा०
४७

वोनुगतमित्यर्थः एवं च न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ अथ यमोनचितसंप्रतिरथ रूपकेण विधाधिकारिणामनधिकारिणां च द
शेयन्विशिष्टाधिकारिणो विधाधिगमद्वारा मुक्तिमितरस्या मुक्तिं शोधितजीवेशस्वरूपं विधासाधनं चैकारशभिर्मु
नुभिरन्त्यानमिषारिभिरेयं शोतिस्म। तत्र साधेनमनुना रूपकं प्रदर्शयत् आत्मानमिति अत्र पूर्वोर्ध्वोतेनुकारः उत्तर
द्वितेचकारश्चपयेते तदेतदसंगतनुकारस्योद्देश्यपदार्थेव पूर्वप्रस्तुताद्विलक्षणार्थविधानाप्रतिदेशमुचितत्वात् तस्या
द्देशवधारण इति कोशात् विधेये भेदावधारणात् ननु पेन विधेयो ननु निदेशयोगात् एवं मन इति पाठो तेचकार एव कारो
त्रमनन्वप्येव एवकारेणेतरव्यावृत्तौ समुच्चयपरचकारयोगात् प्रसिद्धिपरतया हि कारपर्यायत्वेन चकारप्रयोगो नोपपद्य
तात्तलकारान्तरे हेः प्रयोगेपि विधिलकारादिकारायोगात् विधेरसर्वार्थविधायकत्वात् हेः प्रसिद्धिपत्वात् अज्ञातज्ञातत्व
योः परस्परविरोधादिह च विधीतिलोतिनर्देशेन विधेर्जागरूकत्वात् किंचैव कारावश्यसंगतौ रथिसारथ्योरेवकाराश्रयो
नतत्प्रक्रमे एवकारपाठेनैवैरूप्यपत्तेः प्रथमतः तीयपादयोस्तानार्थपरताद्वितीयचतुर्थपादयोस्तानार्थपरत्वेनेतरव्या
वृत्तिपरतेतिसमाने प्रकारेणैकचिद्रूपकस्य सिद्धतयान्यव्यावृत्तिपरतेति कुचिरसिद्धत्वेन रूपकस्य स्थापनमिति निरूपणीयत्वात्

राप्र०
४७

तस्मादिदं कथमुपपादनीयमिति चेत्तु हि च स्महवैपादप्राणेषु जने स्वतीति निर्देशादि हनुकारचकारौपादप्राणाय प्रयुक्तौ
नतयोर्व्याघयोस्तिपादप्राणेषु न च तथा पाठाददृष्टोदयो मंत्ररूपत्वादिति चेत्तदेतदसंगतं। केवलजपमंत्रत्वाभावात्
दुष्फलादिवत्। अथोक्तवदो धार्यमेवास्पप्रकरणस्य प्रवृत्तित्वेन तत्र निरर्थकाक्षरविन्यासस्यानुचितत्वात्। एवं चात्र पा
दंते श्रूयमाणस्तु शब्दः शरीरमित्यत्र शरीरं त्वित्येति योजनीयः। तत्र मनश्चेति चकारेणुक्तमहंकारमंतःकरणत्वेन मंतोतर
सिद्धं स्वमतेष्यतः करणविभागरूपत्वेन प्रसिद्धं समुच्चिनोति एवमेव कारेणानुसंगतः आत्मानमित्यादेः केवलाज्ञातज्ञा
पकत्वाभावात्। अथेन्द्रियाणि हयान् लोका आदुरिति निर्देशेन लोकप्रसिद्धेद्योतनात्। अथेन्द्रियादिस्थले प्रकृतवि
द्विपदेनैव निर्वोहसंभवात् पूर्ववच्छ्लोकप्रसिद्धेरपि द्योतयितुं शक्यत्वात् ह्येषु विद्विपाठो विषयेषु विद्विपदानुषंग इति प्रकृत
शे त्वैव प्राधान्याप्राधान्योपपत्तेरादुरितिक्रियांतरस्यानुपस्थितस्य स्वीकारात् प्रकृतं मंजकतया वैरूपा धायकं किं निबन्धनं अ
श्वविषययोस्तु कारपाठोऽपि किं निबन्धन इति चेत् अश्वविषययोर्विद्विपस्यापाठो नादरसूचनाय। आत्मानमित्यादेरप्य
दिपरिकल्पने परकृतमपि विद्विपपाठेन स्वसंमतमित्यादरस्याश्वदेशपरिकल्पनयोः परकृतयोर्विद्विपपाठेन स्वासंमत

क० भा०
४८

त्वमित्यनादरस्य च घेत न संभवात् अथा श्वादि कल्पनायामनादरे किं निमित्तमिति चेत् परेतावदिन्द्रियाण्यश्वादि विषयो देशा
तिवदिति नन्वातिरमणीये इन्द्रियाणी विषयदेशागमनेन क्रियावत्त्वात् श्वत्वे विषयाणां स्थिरत्वात् केवलं देशत्वमिति किं न स्वी
क्रियते इह कल्पनादयमपि वक्ष्यमाणसंसारपातापातानुपयोगादुपेक्षणीयमेव उपेक्षया यो इन्द्रियाणां विषयेषु संचा
रे बाधकाभावात् विषयाणां निरुक्तरीत्या भोगसन्निध्यात्माभावात् भोगाभोगयोरेव संसारपातापातनियामकत्वात्
अतोत्र विषयाश्च श्वा इन्द्रियाणि देश इति विपरीतकल्पनमेव समुचितं भवति विषयाणां मिन्द्रियपरिणामेषु स्वीया
कारसमर्पकत्वाभ्युपगमेन बुध्यते संचराणस्वीकारात् विषयाणां क्रियावत्त्वेनाश्वत्वकल्पनाया इन्द्रियाणां देशत्वक
ल्पनायाश्च संभवात् आंतरविषयस्यैव संसारजनकत्वात् बाह्यविषयस्य संसारहेतुत्वात् मनसा बुध्या च विषया
श्वा इन्द्रियदेशे यथानसंपत्तिरित्याकर्तुं शक्यत्वात् आसत्तैव विषयस्येन्द्रियेषु प्रसर्पणात् आसत्ते रभावे चोपेक्षा स्थ
ले च क्षुरादीन्द्रियसन्निहृष्टे विषये मनसोऽन्यत्रासत्तौ च क्षुरादीन्द्रिये विषयाकारा प्रवृत्ते सदा सनाया उत्तरकाले
अभावात् अन्यत्र मना अभूवेनादर्शनाश्रौषमिति श्रुतेः तथा च सत्येतरथमेवेन्द्रियार्थयोस्तु कारणादोपि देवदत्तस्तु पश्य

राम०
४८

तीत्युक्तेऽन्योन्यप्रपत्तीसवधारणाप्रत्यपरिहाणोद्विपाणिनुह्यानादुरित्युक्तेऽन्योन्या नश्चान्नादुरिति विषयव्यावृत्तिः सि
द्धेत् विषयानपिकेचनाश्चानादुरितितुत्तापनीयमित्युपपादनीयत्वात्। अथनेषांगे चरानिति विषयनिर्देशा
संभवात्तेष्विति किं एकथनमसंगतं केचनेषामित्यनुक्तावपि गेचरानित्येतावन्मात्रे कथितेऽप्यश्चानामेव देशा इत्य
श्वपदसमभिव्याहारेण सिध्यति। पूर्वैरथादिस्थलेऽपि परस्परसंबंधबोधकपदापाठान्नत्र समभिव्याहारादेरेव नि
यामकतया वश्याभ्युपेयत्वादेव चेह विशिष्य पठनमनर्थकमेवेति चेत् देशाश्च व्यत्ययं दर्शयितुमेवाधिकं पदं स
प्तम्यंतं प्रस्तुतार्थानुगुण्येन सप्तम्या निर्वहणीयं पठितं। तेऽपि द्रियेऽद्वित्यनेनाधिकरणं प्राक्तं बोधयता पदेन
द्रियेषु विषयाः संवरेतीति स्मारतो न विपरीतार्थोत्पत्तौ नोपपत्तेः। अथात्मानं रचिनमित्यत्रोपात्तमात्मस्वरूपं प
रिशोधयितुं दर्शयति आत्मेति मनीषिणाः विद्वंसः इन्द्रियमनोयुक्ते यथास्यात्तथा भोक्ता आत्मा भवतीत्यादुरि
त्यन्वयः यदात्मानमित्यत्रोपात्तस्यात्मनो गुणकं च न परिशोधनाय दर्शयति आत्मेति मनीषिणाः आत्मा इन्द्रि
यमनोयुक्ते यथास्यात्तथा भोक्ता भवतीत्यादुरित्यन्वयः अथवामनीषिणाः आत्मेन्द्रियमनोयुक्ते आत्मनो दे

क० भा०
४१०

हेनेद्रियैश्च सुरादिभिर्मनसाच युक्तं विशिष्टमात्मानमयं भोक्ता भवतीत्यादुरितसन्धयः अत्र प्रथमव्याख्याने भोक्तोद्देश्य आ
त्मा विधेयः द्वितीयव्याख्याने आत्मोद्देश्यः भोक्ता विधेयः तृतीयव्याख्याने प्रकरणादात्मानमिति द्वितीयो मातं परमात्मैन्द्रि
यमनोयुक्तमिति द्वितीयो मातं परविशेष्यत्वेन प्रकरणासामर्थ्याद्योग्यतयाऽऽहियते अत्रैन्द्रियमनोयुक्तमिति पर
मात्मानमित्यस्य द्वितीयो मातं पुल्लिङ्गं विशेषणं एवं च प्रथमव्याख्याने विधेयस्यात्मैति परस्य पञ्चात्रिंशद्देश्यपरिदृश्य
मानः प्रथमनिर्देशोऽसंगत एव भवेत् जाग्रदवस्थस्यैवात्मत्वे चोपवर्तितं स्यात् ननु स्वप्नसुषुप्त्यवस्थपञ्चयोस्तैज
सप्राज्ञयोऽपि तच्चायुक्तं तत्राप्यात्मसत्तत्त्वं निरूपणीयत्वात् अवस्थानुस्यूतत्वेनात्मनः सकलप्रमाणसिद्धत्वा
त् द्वितीयव्याख्याने जाग्रदवस्थायामेव भोक्तृत्वमुपवर्तितं स्यात् न स्वप्नेऽपि तथावन्मूनता स्यात् तृतीयव्याख्याने स्व
प्रावस्थान्मनिविद्यमानं भोक्तृत्वं नोक्तं स्यादिति नूनतैवाकिंच प्रकरणादात्मानमित्युद्धारादुद्धारादवरोधः स्या
त् अनुद्धारेणोपपन्नावधारस्यानुचितत्वात् देहमुक्तमित्युक्ते सुषुप्तावपि विषयभोक्तृत्वापत्तिः इन्द्रियमनोयु
क्तमित्येतावतिकथिते स्थूलदेहाभावदशापामपि भोक्तृत्वं स्यात् देहमनोयुक्तमित्येतावतिनक्ताप्यप्रसंगेति प्रसंगे

राम०
४१०

तन्मनोवातस्मदुत्तमभावेऽप्यदिज्ञानाभावाद्देहप्रोक्तोऽप्येवमपि संप्रकाशकर्मविद्यावसनानुपलब्धेऽप्येवमिति त्रयं
विप्रक्षेपः सद्योवातीनायाः तन्मनोवातः

तिप्रोक्तोवाभवति। सुषुप्तवस्थायां स्वानंदमुक्त्वेन विषयानंदमुक्त्वाभावात् विषयभोक्ताया एवेह भोक्तृपदेन परिग्रहान्तरं
यद्यप्यात्माभोक्तेत्येवालंतथापि भोक्तृत्वं स्वाभाविकमित्येव भ्रमः स्यात् तद्वाराणां द्रियमनोयुक्तमित्युपात्तं एवं च भोक्तृत्वं
तुमौपाधिकं न स्वाभाविकमिति घोतिने भवति। अथ यस्त्विति नुपदेकं यं संगतार्थं देवदत्तः पचति कृष्णदत्तस्तु कृष्णीमा
सोऽप्यहो सजातीये पूर्वप्रसूते सति पश्चात्तत्सजातीये परार्थात्तरे वैलक्षण्ये विधेयविशेषकृते घोतनीये प्रसक्ते सति
तत्र पूर्वस्माद्देहाय नुपदे प्रयुज्यमानं दृश्यते प्रकृते तु पूर्ववता दशवस्तु प्रस्तावाभावादि त एव प्रवृत्तिनिरन्तरि मार्गे मेहरं भा
तु अतस्तु परमसंगतमेव भवेदिति चेत् ननुः स्यादेदेः वधारणोऽतिदुर्लभात् भेदेऽप्येह बाधा वधारणपर एवायं नुरिति नि
र्णीयते यस्तु परवेत्यर्थः। क्रियातः पूर्वमुक्तेन मनसा सदेव स्य पाठे समुचिते सति पश्चात्पाठो यमयेवामप्युक्तानामि
द्रियाणामन्वयायुक्तेरिन्द्रियैर्युक्तेन मनसा चेति। अत्राशुचित्वं कुरुवो सना कर्मरिभिश्चेत्यप्यध्याहार्यं उन्नरत्राशुचित्वं
चित्वयोस्तत्वेनेह अप्युचिता संपादकपदार्थाकांक्षा सत्वेन तदव्याहारे विसृज्यते। एवं च सदाप्युक्तत्वात्कदाचिदपि यु
क्तमनावित्तानादिप्रोक्ते जनो भवति तर्हि तस्यैव द्रियाणां वश्यानि भवेतीति सूचितं भवति। अथ प्रयोक्तारो विरुद्धनिवृत्तिमा

क० भा०
५०

गोर्हपुरुषं दर्शयति यस्त्वित्यादिना षष्ठेन मनुना अत्रनु शब्दः पूर्वस्मात्प्रवृत्तिमार्गपरान्तनादेरक एव नत्ववधारणपरः
वेमनावधारणो नैतस्य आवर्त्तितत्वे न व्यावर्त्तितावधारणानिर्देशानौचित्यात् अथप्रेयः श्रेयोमार्गप्रवृत्तयोः प्राक्
फलवैलक्षण्यकथनात्प्रोक्तसाधनीभूतार्थानुवादपूर्वकं कृतद्वयक्रमेण दर्शयति यस्त्वित्याभ्यां मंत्राभ्यां अन्वाचो
पक्रियाभेदादिति वेदितव्यं अथेदं तस्य हे किं परं किं रूपं किं सर्वनाम किं वीतं तस्य दिति निर्देशो ब्रह्मणो विविधः स्मृत इति
ब्रह्मशक्तौ यस्मैतिरुतमिति पठिते व्यवहिते मंत्रे समुपात्तस्य परमार्थ इत्यत्र मानाभावात् अतस्मादिति रंतस्य ब्रह्मशक्तये
वीतं तस्य दिति प्रमाणसिद्धमिह परिग्राह्यं तथा च तदिति तत्पदपरामृष्टस्य विशिष्टब्रह्मणो परं शुद्धमित्योजनीयं अ
थतच्च तत्पदं चेति कर्मधारयः कुतो न भवतीति चेत् न विशिष्टस्य शुद्धाभेदायोगात् अथ तस्य शुद्धलाक्षणिकं सत्
कर्मधारयं समर्पयत्विति चेत् न उत्तरत्रैतन्मंत्रार्थोपसंहारे विष्णोः परमं परमिति वक्ष्या एव स्पष्टत्वात् पूर्वमपि यत्र स
इत्यत्र पत्रेति परेने शाधिकराणां ताया एव स्पष्टमुक्तेः परमिति परस्य संबंधि शब्दत्वेन कस्येत्याकांक्षोक्त्यानेन तदनुरोधे
न षष्ठीसमासस्यैवोचितत्वात् अत्रापि समनस्क इत्यादीनां यच्चास्यागन्तवहं को रचित् कर्मवासनादेहादीनां सद्बुद्धिप

राम०
५०

द्वितीयवत्त्वाजीवस्वरूपे निरुक्ते पितृवः सर्वं - निर्वचनविवेक्यशोधिता इति तदर्थोऽयं तृतीयवत्त्वा मां रं मः ॥ ५ ॥

रिवृत्कलेनोपसंग्रहः सूचितो भवति। पूर्वसरां शुचिरितिकथनेन कदाचिदशुचिर्न भवति चेत्तद्विनेनापि क्रमेणानि श्रेयसं
भाप्रवृत्तेति सूचनात्तरा समनस्कलपुचित्वाहो सतिकावार्तेति कैमुतिकन्यायः सूचित इति विज्ञेयं। अत्र नर इति विशेष्य
स्य पूर्वनिर्देशाहं स्यात्ते पादो देवा दपो पिसदुद्धादियुता विस्मोः परं प्राप्नुयुरिति सूचनाय। अथेशस्य तद्विस्मोः सत्र शोधि
तत्वात्परिशिष्टं जीवशोधपति इन्द्रियेभ्य इति। अथ न जायते प्रियते चेत्सादिमंत्रै जीवस्य शोधनात्प्रज्ञो यं दृष्टेति चेत्।
अविद्यापटलनिवृत्तौ दर्शनं दर्शने सति तन्निवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयापनेरित्याशंक्य दर्शनापायमविद्यायां सत्यामप्याह
दृश्यते त्विति तथा चैष आत्माऽविद्यावतः स्वतएव न प्रकाशते। किंतूपायतः तत्र नुरवधारणे। दृश्यत एवेत्यर्थः। अर्थानि
द्विषेयुनिपच्येत् इन्द्रियेषु स्वाकारयथान समर्पयंति तथा कुर्यात् इन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेत्तर्थाकारं गृहीत्वा यथामन
सि न समर्पयेत्तु यथा कुर्यात् इत्यर्थः। अथ न निमित्ताकारं यथा कुर्यात् इत्येकमते योजनीयं। आत्मातिरि
क्ताकार इति कुर्यादित्यर्थः तथा चायमेव समाधिरेत्यभिप्रायः। अनेन इन्द्रियेभ्यः परात्पृथगर्थेभ्यश्च परमनः मनसस्तु
पराबुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान् परमहनः परमव्यक्तमव्यक्तालुखः परः पुरुषान्न परं किंचित्साक्षात्सा परमतिरिति समु

क०भा०
५१

पात्रः क्रमः समाध्यनुशास्त्रादित्वेदितव्यं। स्वशिष्यान् प्रतीयमसमुपदिष्टार्थमिति संग्रहेण सूचयन्तानेव निवृत्तिमार्गे प्र-
वणस्योपदेशग्रंथे नैव ब्रजत्वान्मननात्मके प्रोक्ता हन्तानस्याव्यभिचरितफलकत्वे विप्रारयति उज्जिष्ठेति। अत्रेति
सुतजाग्रतनिबोधेति मध्यमपुरुषबहुवचनेन न चिकेत सितहनुपपत्तेर्द्वितीयगुरोः स्वशिष्यान् प्रतीयमुक्तिरिति प्रा-
गेव विधितं। उज्जिष्ठेति हे शिष्याः मोहलक्षणा निद्राशक्तिवशातः संसारलक्षणा शय्यायां निःशंकं सुप्ताः स्वसुखं विस्म-
यशयानां प्रयं उज्जिष्ठेति संसारशय्यातः उत्थानं कुरुत तत्रास्थामपहस्य वैराग्यं कुरुतेत्यर्थः। जाग्रतजगरां कुरुत स-
मुत्थानानंतरमपि मोहलक्षणा निद्रायाः शेषमपि त्यजत शेषे सति पुनरपि गच्छात्वा परवर्तमानं भवेत् अतो वैराग्ये सति पा-
त्राज्येन मोहं समूलमुन्मूलयतेति यावत् न केवलं पारिव्राज्ये नैव कार्यं सिद्धिः किंतु ब्रह्मज्ञानं गुरुं प्राप्या श्रियं नि-
बोधतां विदुर्गर्थं जानीध्वंते न ज्ञानेन साक्षात्कारपर्यवसायिना द्विविधापि मुक्तिः परमपुरुषार्थरूपा करतलगतैवेति
भावः। अत्र ब्रह्मज्ञानं प्राप्य निबोधतेति वक्तव्यं प्राप्येत्यस्य द्वितीयं तात्पर्यं पाठः वरगुरुणा मलाभे सत्त्वरवाग्रवः समाहृ-
णीयाः तैरपरे ह्यज्ञानां संपादनेऽपि परे ह्यज्ञानस्य संपादयितुं शक्यत्वेन निवृत्तिं सरणौ शिष्यप्रवर्तकत्वसंभवान्।

राम०
५१

अतएवपूर्वेननरेणावरेणप्रोक्तएवमुचितेयइतिसप्तसप्तसन्निवेशेनवरेणरुः सुविज्ञानमपरोक्षेसंपादयेत्अवरेणरुस्तुनिवृत्ति
मार्गेचितपरोक्षेज्ञानेसंपादयेदेवेतिस्त्वित्वाअथवरा नितिपरंरुपरंकथंयोज्यतेग्राहकमानाभावादितिचेत्ननरेणावरेणप्रोक्तं
यसुचितेयः अनन्यप्रोक्तेमदन्त्याज्ञातुमहेतिकइत्यावेदयवसः आश्चर्योविकेसादिगुरुनिर्देशेषुननरेणावरेणोत्तरप्रदप्रयो
गतादुगुरुसमाश्रयणनविलक्षणविलक्षणोपदेशभेदेनात्मतत्त्वस्यहरयंगमत्वसंभवाद्दुवचनेगुरुपरंसंगतमेवपद्माव
रानितिगुरुपरमाभूत्सब्रह्मचारिपरंमननायभवन्अथवासंवारकनेपुरुषाणांबाहुल्यात्तत्परंभवत्अथज्ञानमव्यभिचायेव्यव
हितफलकंचेत्तद्दिग्विद्योबहवःसमाश्रयणीयाःपरिज्योतिष्टोमादिकमेवद्वयवहितफलमेगवैगुणपादिनानिष्फलंवाभवेन्नहि
निकंपावदुर्गोद्युदेशेनकथंप्रवृत्तिःस्वादिसाशंकामव्यवहितव्यभिचरितानुभूपमानफलकंज्ञानमितिज्ञापयन्परिहरति
क्षुस्पतिक्षुस्पकेशवपनसाधनीभूतशस्त्रविशेषस्यधाराअग्रभागःनिशितासतीक्ष्णारोपुलादिनातीक्ष्णीकृतासतीक्ष्ण
मात्रातिक्रान्तिमशकाअनुसंधनीयाव्यभिचारेणकेशान्छिनत्तैव।पथोनिवृत्तिप्रमाणंस्वसंबन्धितत्तुतत्तदितिनिर्देशोब्र
ह्मणस्त्रिविधःस्मृतइतिस्मरणान्ब्रह्मलक्षणंउज्ज्वलगिरिवनादिदुष्प्रवेशंपुरमिवकामकोधलोभमोहमयसंसारवनादिभि

रावतत्वेन दुष्प्राप्यमितरजनैर्निश्चितं सत् अवगमननारिविशरीकृतबुद्ध्याप्यसंसृतास्ययं अवश्यप्राप्यंतदुल्लेख्यं पुनरपि मह
 त्तिमागे विषयसंसारगमनेन भवतीति यावत्तद्वत्स्वरूपमप्राप्यान्वगमनेन भवेद्वेति भावः अत्र निश्चितादुस्येति प
 रद्वयं लिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते अत्र धुरधारया दुर्गस्य च ब्रह्मलक्षणास्यार्थोपमानोपमेयभावः सूचितो भव
 ति यद्धारनिश्चितादुस्येत्यारीन्युपमानोपमेयगतानि परानि द्वितीयांता न्येव प्रथमांता निधारेत्यादि परत्रये विमुपासि
 ति द्वितीयाया शो देशेन रूपं विज्ञेयं धुरधारनिश्चितं संती दुस्ययां क्वयो वरंति दुर्गं कामकोधारिगिरिजलवनाद्यावृत्तं
 दुष्प्राप्यं पुरं पथः ज्ञानलक्षणा निवृत्तिमार्गे स्पसंबंधिनगररूपं निश्चितं शुद्धबुद्ध्याप्यसंततत्त्वस्वरूपं दुस्ययं अवश्यप्रा
 प्यं क्वयो वरंतीत्यर्थः प्रथमांता पक्षेपि निश्चितादुस्येति परद्वयं तं समुन्नेयं अथवा निश्चितानिश्चितं बुद्धिद्वयस्य
 संतुर्गं कामादिवनाद्यावृत्तं नगररूपं तत्त्वस्वरूपं निश्चितान्मुदुरभ्यस्तान् पथो नगरसंबंधिनो मार्गो न द्वारभूतान् द्वाराणि स
 म्यक्प्रवृत्तिं संतो बह्वुप्रकाराणि उराचाराणि सत्याजैव द्वीरे मशो च विद्याः पण्णानमो ह्यतिबंधकानीत्यादीन् सनत्सु
 जातीयारिप्रतिपारितोश्च दुस्ययादुस्ययं दुस्ययांश्चावश्यप्राप्यं अवश्यप्राप्यं क्वयो वरंतीत्यर्थः अस्मिन् पक्षे दृष्टं

तेष्टुरस्येतिषष्ठतनिर्देशात्तद्व्यतिरेकेपिपारिव्राज्यादिलक्षणा निवृत्तिमार्गस्येतिशेषः अथवाज्ञानंसाक्षात्कारलक्ष
णमस्यार्थप्रापकत्वादस्यार्थपदेननिगरीकृतं दुर्गत्वेन रूपितं पथः वेदांतश्रवणादिलक्षणा निवृत्तिमार्गस्यसं
बंधिदुर्गकामकोधारिवनाघातं पुरंतत्ब्रह्मप्रापकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारलक्षणंज्ञानं निश्चितमभ्यस्तसदु
रत्ययंअवश्यभाविफलकमेवभवति। एवंकवयोवदंतीत्यर्थः द्वितीयांतकल्पेपिपथोनिवृत्तिमार्गस्यसंबंधिनिश्चि
तमभ्यस्तं दुर्गंतत्ब्रह्मप्रापकंज्ञानं दुर्गस्यकवयोवदंतीत्यन्वयः पथइत्यस्यद्वितीयाबहुवचनांतत्वेज्ञानपुरद्वारा
णीतियोजनीयंइतेरतपूर्ववदेवसमुत्पेयं। अथात्रष्टुरस्येतिदृष्टांतवाक्येधारेसादिकंप्रथमांतमितिप्रथमकल्पेनिश्चिते
तिपरस्यहेतुविधेयविशेषणत्वादुरस्येत्यस्यस्वरूपविधेयविशेषणत्वात् धारापरदिशेव्याप्त्यश्चात्तरद्वयस्यापि
निर्देशः समुचितएव। दुर्गमित्यादिदृष्टांतिकवाक्येपुपथइतिषष्ठतंप्रथमं पठनीयमपि दुर्गमितिपदास्यश्चात्तरद्वितं
तत्किंनिबंधनमितिचेत्पथामार्गरहितंलोकेगौर्यादिदुर्गसंभावितंतथैवमपिदुर्गनिर्वर्त्तेतिद्योत्यते एवंचप्रकृते
निर्वर्त्त्यत्वसूचनात्पथइतिमार्गसंबंधितायाअपिकथनान्ज्ञानमार्गतिरिक्तमार्गेनास्त्येवनान्यः पथाविधने

क०भा०

५३

अयनापसंपश्यन् ब्रह्मपरमं याति नान्येन हेतुनेत्यदि श्रुतेरिति सूच्यते अत्र सुपामिति शब्दोपपन्न एव प्रथमां द्वितीयां
तपक्षयोरनुकूलः लिंगविपरिणामेनानुवगाभावात् अथ द्वितीयां तपक्षेदृष्टान्ते द्वितीयां तहेतुविधेयविशेषणस्य
विशेष्यपश्चाद्भावित्वाभावात् स्वरूपविधेयविशेषणस्यैव द्वितीयां तविशेष्यस्य पश्चाद्भावित्वात् धारानिश्चितेति विशेष
व्यानेतरं निश्चितेत्युद्देश्यविशेषणं किमित्युपात्तमिति चेत् निश्चितेति विशेषणं न क्षुरधारयाः साहजिकं किंत्वागं
नुकमितिसूचनाय एव वदह्यति केपि दुर्गे निश्चितत्वस्यासौ हजिकत्वेन साध्यतया गुर्वी घनुसरणेन प्रवराण रिकम
वश्यं संपादनीयं परमपुरुषार्थलिप्सुना। अबलारेण गंतुकत्वादसाध्यत्वाभावात्पुरुषप्रवृत्तिरूपघत इति भावः
एवंपथ इति द्वितीयां तमिति पक्षेपि दुर्गे तद्विनिवृत्त्ये पथि पदात्पूर्वनिर्देशः निवृत्तिरस्ति विनास एतत्तरेति पूर्ववत्
चनाय। अत्र तदुर्गमिति ब्रह्मोद्देशेन दुर्गत्वरूपणात्यय इत्यत्र शांत्यादीन् पथ इत्युक्तयानां निगारणरूपकं संसर्ग इति
विभावनीयं। अत्र तदित्यस्य विशेष्यत्वात् दुर्गे पथ इति निर्देष्टव्ये तदित्यस्य सर्वोत्ते निर्देशः यत्र यत्र रूपकं तत्र सर्वत्रावि
धर्मिसमानसत्ताकं सादृश्यमूलं भवति प्रकृते तु पथिसंबन्धो वा दुर्गे रूपकमूलभूतसादृश्यं वा न धर्मिसमानसत्ताकं तस्मात्

रा०

५३

इपकमार्गसंबेधादीनां वस्तुतो न सत्वं तस्य हाथं कल्पनमैव केवलसर्वोपिव्यवहार इति सूचयति। यद्वा गुणसदनेन ज्ञानमव
श्यसंपादनीयमिति प्राप्य वरान् निबोधते त्युक्तं तत्र विना गुणसदनादिकं संसारो दुस्तर इति दृश्यते। पृथु
स्तु। धारा निशितासती दुःखया भवति तथाप्यः प्रवृत्तिमार्गस्य संबेधि दुर्ग दुर्गत्वं निशितं बहुकालमारभ्य नानावा
सनाकबलीकृतं तत् शयनस्थान भूतं प्रपंचस्वरूपं स्वर्गादिलक्षणां दुःखं दुस्तरमिति यावत्। अतो बोध एव तद्विरो
धी गुणसदनादिनावश्यसंपादनीय इति भावः अत्र द्वितीयोक्तं निशिते तस्य पञ्चात्माः निशितत्वस्य संपाद्यत्वेन दुःख
साहजिकगुणात्वाभावात् कुंहीभावोपि निशितत्वं संपादयितुं शक्य इति सूचयति। अत्राप्यस्य सारवासनानामपि जन्यत्वात् तदि
रुद्रादेतात्ससाक्षात्कारादिभिः संपादितैर्निवारयितुं शक्यं ते वासनादय इति सूचयति। अत्राप्यस्य सारवासनानामपि जन्यत्वात् तदि
रात्मवृत्तिमार्गोऽष्टांगस्तद्विलक्षणास्तदसंबेधिनरकादिलक्षणां दुर्गमपीह गृह्यत इति ज्ञाप्यते। स्वर्गादेनातिदुर्गत्वं ज्ञाननि
वृत्त्येव इति सूचनापत्तिरिति विशेष्यं सर्वे ते पठितमितरत्पूर्ववद्भूय। अथ द्वितीयोक्तं स्वशिष्यान् बोधयितुं द्विती
यवल्लीशेषस्थितजीवतदधिष्ठानचैतन्यपरमं त्रान् द्वितीयवत्त्वं तस्थितं पश्य ब्रह्मचैती शतदधिष्ठानचैतन्यपरमं त्र

क० भा०
५४

तृतीयवल्लीच जीवेशातद्विष्टानचैतन्यपरामवलेखनत्र जीवेशसामानाधिकरणस्य विस्पष्टत्वाभावात्समभिव्याहारविशेषे
परौव जीवेशसामानाधिकरणस्य न्यायपर्यालोचनचैवलभ्यत्वेन द्वितीयवल्ली शेषतृतीयवल्थोः संग्रहे विवरणाय जीवेशसा
मानाधिकरणद्वितीयवल्ली शेषतृतीयवल्ली तात्पर्यसिद्धिमिति दर्शयति अत्रात्रमिति अत्रैदियेभ्यः परास्यथा इति मेवो
पात्रशोधित जीवोद्देशेन सनुत सरमाप्नोति यस्मादुपो न जायते सो धनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं परमिति मेवोपात्रशो
धितेशास्वरूपं विधीयते महतः परमं महत्त्वात्पुल्लष्टेन तापि भ्रुवस्त्विह रमचंचले अनेन महतः परमव्यक्तं मव्य
क्तासुरः परः उरसा च परं किंचित्साकाशा सा परा गतिरिति कथितं शोधित जीवस्वरूपं परिगृहीते भवति अत्र महतः परमि
त्येतावता तावदव्यक्तं स्पष्टिपरिग्रहे प्रसक्ते सति भ्रुवमिति परमुपात्रं इदं चाव्यक्तासुरः पर इत्यं प्रास्थाने निदिष्टमव्यक्तव्य
वर्त्तकं अव्यक्तं जोगणवत्त्वाद्जसम्बलदूपत्वाच्च लं न ध्रुवं किंचाव्यक्तं महद्विहारेण परिणामित्वाद्भ्रुवमेव अव्यक्तं कार
कं पतत्तत्तानमृषिसत्तमैः प्रोच्यते प्रकृतिः स ह्मा नित्यं सरसहात्मकं अक्षयं ना न्यहाधारमेव सी घातं वैयलयादचित्ति
मजरं ध्रुवं शब्दस्य शिबिहीने च रूपदिभिरे सहितं ॥ त्रिगुणं न ज्ञातौ निरनारि प्रभवाप्ययं तेनामे सर्वमेवाथ विष्णुपुराण

राम०
५४

दिष्टवक्तृषु प्रवृत्तेन निर्देशो महाराघपेक्षया न सहजतः सद्यः पूर्वसाध्यावस्थावत्वाद्भवमिति बोधपादनीयं अत्र महतः परं ध्रु-
वमिति महदव्यक्तपरत्वं निर्देशादेवं द्विपार्थादिवैलक्षण्यं शोधितत्वं परार्थसिद्धमेव तथापीदृशेभ्य इति मंत्रेन्द्रियादिपरत्वादिना
क्रमेण वैलक्षण्यनिरूपणात्तदनुरोधेन विषयपरिग्रहनायेंद्रियार्थोदित्यावर्तकान्यविविशेषणानिर्देशमिति स्मादात्मि-
त्यादिना अनेन विशेषणानां व्यावर्त्याभावेऽप्यन्यथा सिद्धत्वेन विषयशोधनद्वारा वस्तुनिर्णयजननपरतया वैषम्यार्थांशकाप-
गिरुतावेदितव्या। महतः परत्वे हेतुना घनंतमिति। महारादीनामिन्द्रियांशानां सारित्वादेतत्वाच्च तद्वैलक्षण्यं प्रकृताविवपुरुषे
पि भवतीति भावः पृथपि प्रकृतिरप्यनाघनंता भवति तथापि पुरुषगतानाघनंतत्वं मन्यादृशं प्रकृतिगतं मन्यादृशमेवेति
विज्ञेयं प्रकृतेः सत्त्वाजस्तमोवयवत्वेन परिणामित्वेन च कार्यद्वारेण सन्निनाशवत्त्वेन सूक्ष्मरूपेण यथा कथंचिदेवानादि-
त्वानंतत्वपौरुष्यपेयत्वात् पुरुषस्य निरवयवत्वनिर्णयत्वनिष्परिणामत्वादिति हेतुभिर्निरंकुशानादित्वानंतत्वाभ्युपगमा-
त् अनेन विशेषणद्वयेन मनोबुद्धिवैलक्षण्यं समानसाध्यात्स्वचितं विज्ञेयं। अथेंद्रियार्थवैलक्षण्यं दर्शयति अशास्त्रमि-
त्यादिना। न माब्देयस्याधाराधेयभावलक्षणासंबंधेन ग्राह्यग्राहकलक्षणासंबंधेन वा तादात्म्यलक्षणासंबंधेन वा तदृशव्यंते

क०भा०
५५

नश्रोत्राकाशशब्दतन्मात्रवैलक्षण्यं सिद्धं भवति एवं न स्पृशो मस्पर्शरूप्यस्पर्शान्तरात्मनो मसंबंधेन तस्पर्शो मरूपं चेति स्पृशो रूपत
न्मात्रावायुतेजस्त्वक्चक्षुर्वैलक्षण्यं कथितं भवति अत्राशब्दमित्यादि विशेषणैर्भूतत्रयादिभिन्नत्वे स्तचितेतत्र हेतुमाह
अव्ययमिति नव्ययोयस्य तदव्ययं यस्तत्वांतरात्मना परिणामस्तद्राहित्यकथनात् शब्दस्पर्शरूपसतन्मात्रवैलक्ष
ण्यं स्तचितं शब्दतन्मात्रादीनां तत्वांतरात्मना परिणामवत्त्वात् तत्वांतरत्वे चोपादानगतपराधं विभाजकजात्यनाक्रान्त
त्वे सति जात्येतराक्रान्तत्वाच्चेनेन घटादेर्न तत्वांतरत्वे तस्योपादानगतस्थिवीत्यजात्याघाक्रान्तत्वात् एवं व्ययोऽव्ययवद्वा एव स्त
तरापरकत्वं तद्राहित्यमव्ययत्वेनेन्द्रियाणां समष्टिरूपाणां व्यष्टीन्द्रियेष्वव्ययवन्नूनायामापरकत्वान्महाभूतानां स्वस्वकार्या
परकत्वात् तन्मात्राणामपि समष्टिरूपाणां व्यष्टिपरकत्वाद्यष्टीनामप्यव्ययवशैथिल्यभ्रं प्रादित्तु क्षणव्ययवत्त्वात् द्वैलक्ष
ण्यमव्ययपदेन लपितं भवति अथ जलस्थिवीतद्ग्राहकैर्द्रिषद्वपरसंगधतन्मात्रादिवैलक्षण्यं दर्शयितुं येत्यादिना
तथानिभूतगतव्ययारिप्रकारेणारसं सो न विद्यते यस्य तदसं अनेन सतन्मात्रसं नैन्द्रियजलादिवैलक्षण्यं कथितं भवति
अथ जलवैलक्षण्ये पृथिवीसाधारणहेत्वेन समिदं दर्शयितुं नित्यमिति तथा नित्यमिति हेतुरसत्वेऽगंधत्वे चान्वेति तथा

सम०
५५

जलेहेतुद्वयं शिथिलं व्यामेको हेतुरेति विभागो व्यपपरस्य तत्तां तज्जनकार्यकत्वं पक्षे इति वेदितव्यं। निसंनियतमेकत्वं निरवयवत्वा
द्विकारहितं कठिनावयवसंयोगादिरहितं जलश्रित्यैव नुकठिनसंयोगवत्स्यो भवती जले हि मकरकोटौ कठिन्यसत्त्वात्त्रौ कारि
धारकत्वात् श्रित्यैव प्रायेणानुभवात् नाकाशादिविके अतएवांधवदिति मनुष्यं अकाशादिभूतवैलक्षण्यप्रदर्शना
यकठिन्यज्ञापयितुं प्रयुक्तं श्रित्यैव जलपेक्षया यिकाठिन्यस्य विलक्षणत्वात् सुवर्णमण्यादेरपि पार्थिवं प्राणवकाठिन्या
भ्युपगमात् नक्कापिदोष इति विवेकः अत्रेद्वयेभ्यः परास्यर्था अथैभ्यश्च परमिति सूचितवैलक्षण्यमशब्दमित्यादिना परि
गृहीते मनसस्तु पराबुद्धिबेदे गन्तामहान् परं संशस्तु अनाद्यनंतमिति पराभ्यास्यानसंख्यामाप्यात्यगृहीतः महतः
परमव्यक्तमव्यक्तासुरूपः परं संशः महतः परं ध्रुवमित्यनेन गृहीत इति विभजनीयं। यत्। व्यापकं अथ सर्वनामांतात्तयस्या
दमेव कस्मादिरपदेन भवतीति चेत्तथा सति प्रतिनिर्देशकं तत्परमपि स्त्रीवमेव द्रष्टव्यं तत्र तथा द्रष्टव्ये। अतो गत्यर्थकधातो
रेवेदंशत्रेते रूपं विसेयं यदि च न पुंसकतत्परापाठोऽन्यथा मपि बहुना ज्ञानानं दारिलक्षण्येणानां संग्रहायेति मन्तं हितं येन व
त्परं सर्वनामैवास्तु तदिति परं चाध्यादियतां अत्र परिस्यादिनं पुंसकानां न मिति पुंसंगस्य च प्रयोगः विजातीयजीवेशनिर्दे

क०भा०
५६

अविभागात्तापनपूर्वकं सामानाधिकरण्यात्तद्वचनाया अत्र निचाप्येतितमित्यस्यात्पूर्वनिर्दिष्टं सत् अवधारकत्वात् महत् परं भ्रुवमि
विशेषणद्वयमपीदृशेभ्य इति मंत्रानुसारेण जीवपरमेवने शस्यतमित्युपात्रस्य विशेषणमिति सापयतितथाचा शब्दो दिभ्रु
गतविशेषणविशिष्टं यत् जीवस्वरूपं तन्ममी शं निचाप्यचित्वा जीवमी शात्मना चित्वा कृत्वा अत्र करणं ज्ञानं ज्ञात्वेति या
वत् मृत्युमुखा मृत्यो रविद्या शमुखा दूरनात् आवरणात्मुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः अत्र जीवेश सामानाधिकरण्यात्
विभिन्नलिंगकपदसन्निवेशादिप्रमाणेन द्वितीयगुरुणा स्पष्टं ज्ञापितत्वात् तृतीयगुरुणा एतद्वैत इति ब्राह्मणं न प्रवर्त्त
तमिति विवेचनीयं ब्रह्मलोके मही पतेऽप्यतमो भवतीत्यनुयः अत्र श्रुत्वोक्तेति पराभ्यां अवणमननारिविवक्षणात्
तेन च परोक्षज्ञानोदयात् परोक्षमपि यज्ज्ञानं शाब्ददेशिकपूर्वकं बुद्धिपूर्वकं तेषां पक्षं तद्वदतिवद्विवदिति स्मरणात्
वेदांतवित्तानमुनिश्चितार्थाः सत्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे इति श्रु
तेषु परोक्षज्ञानाद्ब्रह्मलोके प्रकाशमानत्वमुच्यते अत्र अवणोत्तरं कथ्यते प्रवर्त्त इति श्रुत्वोक्तेति वक्तव्येन येषु पा
ठः अवणारपि ब्रह्मलोकं मनं भवतीति सूचनाया एवं चोक्तेः सुपात्रे मनने अवणपूर्वकत्वे सिद्धमेव तस्य तदेतत्वात् श्रुतेति

राम०
५६

ग्रहणात्केवलमेव प्रवणं विवक्षितं भवति एवं च कारोपमप्यर्थो भवति पत्का परिविष्यदशामुद्राः प्राप्नुयात् पत्का विरशामुद्राः
प्राप्नुयादित्याह वपिना विरोधो ह्येव सर्वकं केवलता सूचनात् श्रुत्वापि केवलं प्रवणतो गीत्यर्थं लाभसंभवात् अथ शब्दमात्रक
यनप्रवणं परत्वमेवोक्ता श्रुत्वेत्यनयोः परयोः किमिति न स्वीक्रियत इति चेत् ब्रह्मलोके महीपते आनेत्यायकल्पते इति विशिष्टफल
प्रवणो न वेदोत विज्ञानमुनिश्चितार्थो इति श्रुत्या घनुरेधेनेहार्थं ज्ञानपर्यंतानुधावनं समुचितमेव अत्र सनातनं मृत्युप्रोक्तं ना
चिकेतमुपाख्यानमिति क्रमेण निर्देशो समुचिते सति व्यसयेन पाठः फलविशेषघोतनाय तत्र न चिकेतसायं ग्रंथो भुवि प्रवृत्त
इति नाचिकेतमिति परंपर्यं पठितं मृत्युपरंपर्यं वा नैरपीदमुपाख्यानमुपाख्यातमिति सूचनाय मृत्युप्रोक्तमिति पहात्पूर्वं
मुपाख्यानमिति पठितं सर्वेष्वपि कल्पेषु पञ्चादयैः प्रवर्तितत्वे विकल्पानां प्रादौ मृत्युभिरेव तदा तदा प्रोक्तमिदमुपाख्यानं प्रथम
प्रवर्तकामृत्यव एवेति सूचनाय मृत्युप्रोक्तमिति पठानंतरं सनातनमिति परंपठितं मृत्युप्रोक्तत्वं परंपर्यं वेदं सनातनमित्यर्थं
लाभसंभवात् अत्र सनातनत्वं ग्रहणादनादि सिद्धत्वेनाधुनिकत्वकृता तावदप्रज्ञापरिहृता भवति मृत्युप्रोक्तमित्यनेन देवा
नामपीदमात्म्यमिति श्रद्धातिशयः संपादनीय इति सूचितं नाचिकेतमित्यनेन देवानामेवेहाधिका रो मनुजानामप्यधिका रास्ती

क० भा०
५७

ति सूच्यते। अत्र मेधावीत्यस्य सर्वोपपत्ती यस्य ब्रह्मलोकपरापूर्वपाठः अत्रागमननादिपरिपक्वबुद्धेरेव ब्रह्मलोके प्रजाहं त्वसाधार
णैर्न अत्रागमनादिमतो ब्रह्मलोकगमनमात्रमिति सूच्यति। अथैतद्विद्याश्रावणेन परेषामपि ज्ञानसंपत्तेः स्वर्गसंज्ञातपुण्यत्वा
दभ्यासविशेषत्वाच्च परिपक्वज्ञानादानं तापकमेव भवतीत्याह य इति मितियोजनः प्रयतः परित्यक्तः स न इह मुपाख्याने ब्रह्म
संसिद्धासरासमाजे आदिकाले वा श्रावयेत्स जनः। श्रान्तं त्यागकृत्य ते समर्थो भवतीत्यन्वयः कल्प्यते इति श्रावणेन संपा
द्यत इत्यर्थः अत्र संसरीति निर्देशात् परस्परचर्चा सूचनेन चर्चा कर्तव्या ज्ञानदा द्यौः सूच्यते आदिकाले वेत्यादि निर्देशात् ध
र्मराजस्य पितृवर्गस्यामितातृस्वस्वामिवचनश्रावणतः संतोषावर्ण्यभावात् ब्रह्मविद्याश्रावणतो ज्ञानदा द्यौः यावर्ण्यभावात्
संतोषपारवर्ण्येन पितृकृतानुग्रहेण श्रावयितुं न दार्ढ्यं प्रादुर्भावात् न संकल्पं समुचितमेव। अत्र श्रावयेदित्यस्योपपत्ती य
स्य ब्रह्मसंसरीति परापूर्वपाठः अत्रादिसभायामपि श्रावणं गमयति। तदिति तच्चेति चः पराणीयो योग्यवान्तरिसत्रमुपमिति मुलु
किं चारं संप्रसवेत्यर्थः॥ सचेति चकारः केवलश्रावणादिपरं पूर्वमनूपात्ते ब्रह्मादि संसृष्टकान् पितृंश्च समुच्चिनोति। गुत्थं रह
स्यं गृह्यामायाविद्यादिलक्षणायां भवमभिव्यक्तं गुत्थं तत्प्रतिपादकमपि गुत्थं परमं श्रेष्ठं परमात्मपरत्वात् इह संमतिप

एम०
५७

११
दुमानां अत्रुगल्यमिति विशेष्य इरं परममिति विशेषणो भवतः अत्र प्रयत्नस्य त्रिसप्तहेतुविधेयविशेषणत्वेन य इति प्रथमं तो
तोरपठनीयस्याग्रेपाठः आदेः पुचिताधिकापेक्षेतेति पूर्वसिद्धापिमुचिताश्रवणमननाद्युत्तरमधिकाभवतिसकलपापनिर्ह
रणमिति व सूचनायेति तेयं अत्राने संमुक्तिः कल्पत इतीति अत्रेति कारः प्रकारवाची एव मेवेमौमंत्रौषु वृत्त्यंतेपि पठनी
यावित्यर्थः द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थ इति श्रीमदुप्रथमेध्याये द्वितीयतृतीयवल्लीभ्यां प्रथमवल्लीमंत्रविशेषैश्चकैश्चि
खंडार्थस्तदुपयोगिपरार्थाश्च जीवेशासाधनतत्प्रतिद्वंद्विलक्षणायेषां हितास्तु चिताश्च तेषां विशदीकरणाय यमेन गुह्यानां चि
कृतसोमननरूपस्त्रिवल्यात्मा द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। तत्रान्येष्टेयोऽन्युतैव प्रेय इति विभागेन प्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो
वृणीते प्रेयोमंरे योगक्षेमाद्वृणीते इति प्रकरणासिद्धार्थः परं चोतिप्रथमेन मंत्रेण अविद्यायामंतरवर्त्तमानाः स्वयंधाराः
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे इति प्रकरणापत्तार्थः परं च इति द्वितीयमंत्रेण विशदीक्रियते। अतएवानयोर्द्वयोरविमंत्रयोस्त
क्तविधया विभिन्नप्रकरणार्थविवरणपरत्वसूचनाय प्रथमे मंत्रे कश्चिद्भीतिरिति धीरपरमेकवचनं च निबंभु द्वितीयवल्या
होतयेव पाठेन तं शस्येव प्रसभित्वा संभवात्। एवं बालास्ते मृत्योर्यतिविततस्य पाशमिति बहुवचं बालपरमं सर्वशक्त्यनिबं न

क०भा०
५८

धनेन द्वितीयप्रकरणार्थे एव द्वितीयेन मनुना विशदीक्रियत इति प्रसभिस्ताबलेन ज्ञातुं शक्यं अतएव बहुवचनं प्रवेष्टुं हन प्रार्थये
ते इति वा केन न त्वधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तदिति वा केन स्यात् यमा रा मर्थे संबोधयत् स्वस्य चतुर्थवल्ली द्वितीयमनुव्याख्येयते
द्रष्टव्यं अत्र द्वितीयवल्यां हीयते यथा घउ प्रयोहणीते प्रयो मे हो योग श्रेमा हणीते इति कस्यचित्संसारप्रवृत्तिर्निबद्धा
तदेतत्कथमुपपद्यते प्रवृत्तिर्निवृत्तिमार्गयोर्निवृत्तिमार्गोऽवनिर्तिशयपुरुषार्थसिद्धिः प्रवृत्तिमार्गोऽतिजघन्यपु
रुषार्थसिद्धिर्देः स्वभूविष्टेति निवृत्तिमार्गोऽप्रवृत्तजनवत्प्रमारातो ज्ञातुं शक्यत्वेन प्रवृत्तिमार्गोऽतिजघन्यफलेक्यमि
तरजनस्य प्रवृत्तिः स रौरी स पदार्थयोस्तथैव ज्ञातयोर्नो रसे मंदप्रज्ञास्यापि प्रवृत्तेः काप्यदर्शनादिसाशंका सत्यमेव
परिलौकिकजनस्य निवृत्तिमार्गो निर्धोरणात्पेक्षाने भवेत्तदेव तु तस्य न भवति सामग्र्यभावात् कस्यचित्स्वपुरुषधोरय
स्य नित्यकर्मानुष्ठानशुद्धांतः कारणसमगवदनुगृहीतस्य शुक्लाभवति नित्यकर्माद्यनुष्ठानादित्येनेन्द्रियादीनां भ
गवता बहिर्मुखानामेव सकलजनसाधारणेन मलिननया सर्जनात्तेन च मोलिन्येन ज्ञानसाधनीभूतैर्द्रियैः प्रवृ
त्तिमार्गोऽवनिर्धुराणस्तानसंपादनाच्चिह्नमार्गोऽप्रत्युताप्रामाण्यबुद्धेरवतैस्त्यादनात्कस्यचिदेवानेकजन्मपुण्यपरि

राम०
५८

श्रुदेन्द्रियवर्गस्य प्रवृत्तिमार्गे जिहासासंपादनपूर्वकं निवृत्तिमार्गेति श्चौराणात्मकेतानेतैः संपाद्यते न तु सकलजनसाधारणे
नेति मनसि निधाया ह परं चोतिस्वयं भूः स्वयमेव भवति कर्त्तृत्वा साधनोत्तररहिततया न चास्य कश्चिज्ज्ञानितान्वाधिपः न त
त्समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते इति श्रुतेरिति स्वयं भूः परमात्मा मायोपाधिकः स नृवानिन्द्रियाणि वात्याभ्यन्तरलक्षणा नि
परां विपराङ्मुखानि विषयपरवशानि व्यनृणात् व्यनोत्तहिंसार्थस्यापि धातो रूपसर्गयोगेनाथोत्तरपरत्वौचित्यात्
धातूनामनेकार्थत्वाच्चोत्पादनार्थकत्वमिहा विरुद्धं ननु तद्विहासायामिति निर्देष्टारिहायं धातुहिंसार्थक एव कुतो
न योज्यत इति चेत् न खलु पराकृत्यैव हौषत्वेन तस्यैवाज्ञातस्ये हत्तापनीयतया स्वरूपविधेयविशेषणत्वेन स
तोत्पत्त्युत्पादनार्थकधातूनामेवान्वययोग्यतयाथोत्तरपरधातूनामर्थो सांगत्यात् इतरथा प्रकृते परं चोत्पत्त्युद्देश्य
विशेषणत्वेन स्वीकारात् त्वानां स्वरूपतो हिंसायाश्च भावादिशेषतो हिंसा च ये सति तद्विलय एव सिध्येदिति प्रत्य
क्प्रवणताया एवेन्द्रियाणां सिद्धेरुत्तरवाक्ये तस्यापराङ्पश्यति नोत्तरात्मन्नितिकथनमसंगतमेव भवेत्तस्मादु
त्पादनार्थक एव व्यनृणादिति धातुरित्यवश्याभ्युपेयमेव तस्मादित्यस्मात्वा निपराकृत्यभावा निवृत्ता नितस्मा

क०भा०
५१॥

द्वेतोः पुरुषस्यैन्द्रियपरवशात् पुरुषो यममुद्देश्यः पराकृवात्यभूतं वस्तु जातं प्राद्वारित्वं पुरुषस्य पदार्थत्वादिना अंतरात्मा
नृसुपो मुचुनिति द्वितीया लोपः अंतरात्मानं शोधितत्वं परार्थं न पश्यतीत्यन्वयः उन्नरवाक् पश्यतीत्यनुबंगः अंतरात्मानं
न पश्यतीत्यनेन द्वितीयवत्प्राप्तिवशात् या पीत्यादिना पठितोऽर्थः संगृहीतो भवति अत्र स्वयं भूयस्य प्रथमांतस्य कर्तुः प्रथ
मं पठनीयस्य वाक्यान्ते प्रथो नायं नवीनमुत्पादयति किंचिदपि किंचिन्नारिसिद्धमायिकं कालविशेषेणानभिव्यक्तं केवलमभि
व्यंजयति नापि तदभिव्यंजने स्वतंत्रः सन् स्वैवावधारतो यदा कदाचिद्विना साधनापेक्षामभिव्यंजयति कालविशेषप्राप्तिकर्मा
दि सापेक्षत्वादित्यादि स्मृतं ताभावात्तिसूचयति एवं पराचीति स्वल्पविधेयविशेषणस्य विशेषात्पूर्वे निर्देशः प्रसंगात्परीक्ष
णावत् पराकृत्येनाधुनिकं किंतु प्रवृत्तिमार्गस्यानारिप्रवृत्तत्वात्तद्देतुभूतपराविषयग्रहणसामर्थ्यमप्यनारिसिद्धमेव अनुभि
व्यंक्तस्याभिव्यक्तिमात्रं स्वयं भुवा संपाद्यत इति सूचनाय एवं तस्मादिति तत्परस्य वाक्यौ निर्देशोऽवहितार्थपरामर्शकत्वं
स्वाभाव्यप्रयुक्तः एवं नंतरात्मन्निति वाक्येन च प्रथमपाठः पश्यति क्रियया सत्त्वराचया परदर्शनाभावे निस्सरिष्य
त्वापनापचेति वेदितव्यं कश्चिदिति धीरः स्थिरबुद्धिः कश्चिज्जनः अमृतत्वं मुक्तिमिच्छन् सन् अतएव आरतचक्षुः स

राम०
५१॥

नञ्चवक्षुः परमं द्रियसामान्योपलक्षकं विषयेभ्यः परावृत्ते द्रियगोपेन सन् प्रत्यगात्मानं प्रतीचो जीवस्य सोपाधिक
स्यात्मा प्रत्यगात्मा शो धितत्वं परार्थसंज्ञे शतदृष्टवानभूत् ए श्च दितिलङ्ः परमसयः छासः अथेहलाघवात्प्रत्यकृचा
त्पावात्माचेतिकमेधारपएवाद्रियता किं गृहभूत षष्ठी समा सा श्रयणेनेति चेत् तथा सति पुरस्कृतिकत्वात् सोपाधि
कं जीवमेवैश्वरितिस्यात् ईदृशमीश्वरां च नातिशया धाय के सकल जनसाधारणात्वात् प्रकरणादिना शो धितत्वं परा
र्थज्ञानस्यैव हविवक्षितत्वेन त्वं परार्थप्रोधनस्य षष्ठी समा स मंतराघोतपितुमशक्यत्वाद्गुहापि षष्ठी समा स एवाश्र
यणीय इति रिकु। अथ वर्तमाना वर्तमानार्थसाधारण्येन प्रयोगे कर्तव्ये वर्तमानलकार एव समुचित इति न्यायात्
प्रत्यगात्मानमीक्षते इति लटि प्रयोक्तव्ये लङ्ः प्रयोगः किं मूलक इति चेत् सत्यं परं त्विह द्वितीयवल्यां कस्तं महामहं दे
वं मरुतो ज्ञानुमहतीति स्वातिरिक्तस्य शो धितत्वं परार्थज्ञाना ना धि शेषद्वारा स्वस्य शो धितत्वं परार्थनिर्णयः संवृत्तो
स्तीति सूचितत्वात् द्वितीयतृतीयवली विवराण रूपत्वाच्च नुर्थव द्यपारेये मेन स्वस्य त्वं परार्थज्ञानं समभूदितिकस्तं महा
मनिति मंत्र विवराण येव कथितोयं पराङ् मनुरिति सूचयितुं लटि हाभिहितः नन्वेवं सति परिहृत्य प्रथमपुरुषप्रयोगः प्र

क०भा०

६०

योजननिमित्तारिवशतः सर्वतंत्रसंमत एव अत्र च यमस्य स्वागत विनयसूचनमेव प्रथमपुरुषप्रयोगप्रयोजने भवति अतएव
संबोधंपुरुषं भवानेव मोहेति लोके व्यवहारः प्रज्यत्वसूचनफलकः संगतो भवति अतएव च स्वस्मिन्नेव गोर्न ही पस्त्वा हेति
भाष्यतः पतंजले ह्कि पिसमंजसेति रिक्। अत्रा मृतत्वमिच्छन् सन् अतएवा वन्न च धुर्भेचन् प्रत्यगात्मानमेधदिति वक्तु
व्यत्ययेन पाठः साधनचतुष्टयलाभाय आवत्तवश्च मृतत्वमिच्छन्नि अथा विद्यायामेतेरेव ते माना इत्यादि प्रकरणा
स्पष्टिती पवल्ली स्थस्यतास्यर्थे बुद्धाववरोहणा य संग्रहेण दर्शयति परा च इति। बालाः सरसस्य सार्थविवेकविधुजनाः पर
चः बहिर्भूतान प्रसंगभूतान् कान्का म्यत इति कामास्तान् अनुसृत्य यंति इतस्ततः पर्येति भ्रमंतीति यावत्ताते एवं पर्ये
तो बालाः वित्तस्य नाना रूपधरस्य स्वसामर्थ्येन स्वविषयेषु सर्वत्रापि युगपदेव स्वस्वरूपप्रदर्शकतया विस्तृतस्य विवि
धभट्टारिद्वारा प्रपंचा व्याप्नुवतो गतिप्रबलसमूहोः परेत्त एजः पाशोरज्जुल्लतं बंधनं यंति प्राप्नुवन्ति। अत्र पूर्ववाक्येन पारा
च इत्यादि नानासापरायः प्रतिभाति बाले प्रमाद्यंते विजमोहेन मूढं स्वयं धीराः परिते म न्यमाना इत्यादि मंत्राणां द्वितीयवल्ली
स्थानामर्थः संग्रहेण परिगृहीतः अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशात् प्रापयते मे इति मंत्रार्थे सु द्वितीयवल्ली स्थः ते

एम्०
६०

मृत्सोरिस्वर्गाकेन परिगृहीतः अथ द्वितीयवर्त्या बालमापद्यते इत्येकवचनेनोपाजस्ये हवहुवचनानेन कथं परिग्रह इति
चेत् द्वितीयवर्त्या वर्तमानाः स्वयं धीर इति बहुवचनेनोपक्रमा उपक्रमा नुरेधेनोत्तरत्र पठ्यमानस्य बालमित्याद्येकवचन
स्य जात्यभिप्रायेणानेयतया न कथं तात्रावत रतीति विभावनीयं। अत्र बाला इति प्रथमांतस्य वाक्यानेपाठः कामपारव
श्रेणासता स्वातंत्र्यं सूचयितुं। अथ द्वितीयवर्त्या अयं लोको नस्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वेशमापद्यते मे इति प्रतिषिद्धकर्म
कर्तृणामेव यमपारवशप्रकथनात्स्वार्गार्थं ज्योतिष्मोमादि सत्कर्मकारिणां यमपारवशप्रकथनादि हसदसत्कामा
नुयायिजनमात्रस्य यमपारवशप्रकथनमसंगतमेव न हि स्वार्गार्थं प्रवृत्तिमार्गे प्रवृत्तस्य यमपारवशप्रकापिश्रुत्यादि
प्रमातोषुदृश्यते पापिनामेव तत्र तत्र यमपारवशप्रकाशनादिति चेत्। अथ द्वितीयवर्त्या मन्यन् श्रेयो न्यदु नैव मेय इति
पुरुषार्थरूपमार्गे पोरेव देवा विभजनादुत्तरत्र सांप्रदाय इत्यादिना यथेष्टाचारिणां निर्देष्टा ज्ञेयोपक्रमगतदेवा विभागानु
रोधेन यथेष्टाचारस्यापि प्रवृत्तिमार्गे एव सन्निवेशान्निवृत्तिमार्गमपहायान्वयमरणात्त्वान्मरणाधिष्ठातृदेवताया एवमृ
त्युपमारिषदैर्देवहारात्स्वर्गवत्सलोकाद्यधिकारिणामपिमरणावतामधिष्ठातृदेवताभ्यनुज्ञायां तामरणायोगाज्जदभिप्रा

क०भा०

६१

येतोहसाधारणेनयमपाश्वरूपकथितं नचैवंसतिस्वर्गाधिकारिषुयमपाशबन्धनकथनमसंगतमितिचेत्तन्हीहयथेष्टाचा
रिणांबन्धनमिवस्वर्गाधिकारिणांबन्धनमेतत्प्रमाणेनोच्यतइतिकथयामः किंतुमरणासमयेप्राणोक्त्रमणारिप्रयुक्ताना
विधुः स्वस्ययथेष्टाचारिणामिवस्वर्गाधिकारिणामपिसत्वेनतदुःखममरणाविष्टादेवताभ्यनुत्तमूलकत्वान्
तत्रपाशमितिमुख्यं चइत्यत्रचंद्रपरमिवप्रयुज्यतेपाशस्यापिदुःखसाधनत्वेनदुःखपत्त्वान् **अथ** दुःखमितिस्व
ष्टमनुक्तापाशइवपाशइतिलाक्षितिकंपरेकिमर्थेप्रयुक्तमितिचेत्तन्निषिद्धार्थेकारिणामरणापीडावधमयातनाया
अपिसत्त्वान्तस्याप्सुपातनायायमपाशाघधीनत्वान्नामपितंत्रेतोहगृहीतुंपाशमित्युपाजमितिदिक् **अथो** इति **अथ**
थात्राथोपरेकिमर्थेकमंगलानेतारांभप्रश्नकात्स्न्येधयो **अथे** तिकिलस्मरंतिनत्यत्रैकोप्यर्थः संगतोदप्रपतेनापि
प्रश्नार्थः संगतः परांचीत्सारभ्यसर्वस्याप्यप्रकरणाप्ययमेनैवप्रवर्तित्वेननचिकेतसामध्येप्रश्नाप्रवर्तेनात् **अथो** इत्यारेः प्र
श्नपरत्वैश्वर्योत्तरासांगस्यापाताच्च **अतो** नप्रश्नार्थकत्वमपि। नापिकात्स्न्यार्थकत्वे **अथो** परोपाजकात्स्न्येधोरेषमृतत्वा
होचान्वयेप्रयोजनदर्शनात् **अधुवे** क्षित्तिरावन्वयेइत्यहोपस्याप्यापाताच्चतस्मादिहाथोपदमसंगतमितिचेन्नैवां

राम०

६१

गतं न त्येकेन तत्प्रमाणानुरोधेन परतर्धे संश्लेष्यते सति तावन्तैव पदानामर्थो नो वा निर्वोहः संभवति तत्पुरुषादृष्टानोपहा
नामर्थो नां च बहुलमुपलंभादि रथा कोशोतरकराप्रमानर्थका पत्तेः न वा कोशकारसंगृहीते सर्वमपि प्रमाणं पुरुषत्वेन
भ्रमप्रमादिरिहोपसंभवात् अतएव उकारश्चाथ शब्दश्च द्वौ वेतौ ब्रह्मणः पुरा कंठं भित्वा विनिर्यातो न ह्यसामान्यगलिका
वुभा विस्मृतेरैधिर्यो दिदृशो न वदथोकारपरश्चरास्पमंगलप्रयोजनकताया च द्वैर्व्यवस्थापनेन मंगलान्नंतरं
भेति मंगलार्थकत्वं मथ परस्येह निबध्नमानं भ्रममूलकमेव सिद्धं भवति एवं गायत्री बालपत्रः स्यात्वरिहो रेत धावन इ
ति रवीरप्रकरणो पत्रपरस्थाने पुत्रपरभ्रमेण गायत्री बालतनयः खरि इति तत्पर्यायभूततनयपरनिक्षेपोऽपि भ्रममूल
क एव एवं तत्र तत्र कोशकर्तृणामपि प्रयोगा भ्रमप्रमादिरित्यन्यैः परिगृहीतार्थावलंबेन नैव निर्वोहो भवितुमर्हति एवं
च प्रकृतेऽथोपरं पक्षान्तरं ॥ अथैष ज्योतिरथैष विष्णु ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरित्यादावप्यपदेन ज्योतिरिति यागः पक्षो
तरमित्यर्थस्वीकारेण हापि धीरा न प्रार्थयन्ते इति कल्यांतरं प्रहजजनकल्यादित्यन्वयोपपत्तेः सर्वं समं जसमेवेति दिक् ॥
थोप्रहृन्निमार्गोत्पूर्वोपात्तादिरेष पक्षोतरं निवृत्तिमार्गलक्षणां न ह्येव प्रकटयति धीरा इति धीराजनाः अमृतत्वं मोक्षं ध्रुवं ना

क० भा०

६२

शादिवाच्यत्वरहितं विदित्वा तात्पर्यं प्रपंचे अध्रुवे पुना शादिवाच्यवत्सु स्वर्गस्य लोकारित्तु क्षरोषु किंचिदपि वस्तु विरा
रत्नज्ञानेन सा रभूतवस्तुनः प्रपंचे भिन्नत्वात् प्रपंच सामान्य जिहा स्यादुत्तरयान प्रार्थयन्ते ने च्छती लन्वयः अत्र मोक्षस्य
अवगादिभिर्बहुकालोत्तरमा स्वाधत्वात् सांसारिक सुखस्य च सघट्टवानुभवगोचरत्वात् तस्य क्षुद्रत्वं पि निरतिशयाने
रूपमहापुरुषार्थ रूपमोक्षानुभवाभावेन सांसारिक सुखत्वात् सांसारिक सुखादाव नित्यत्वविरसत्वादिबोधक सम्यग्माहा
जनितवासनापरिपाकात्संजातं धैर्यं हेतुरिति सूचनाय प्रथमं धीरा इति पठितं अथोपरंतु सामान्यरूपेणा वैषम्योतिरि
त्यादिव सक्षोत्तरास्तित्वाद्योतकत्वात् सर्वो हौ निबद्धः एवं अमृतत्वं ध्रुवं विदित्वे तन्वयक्रमे सति विदित्वे तस्य ध्रुवपदान्पूर्वपा
ठः परार्थात् एवममृतत्वं नैव प्रसिद्धेन तस्मिन् ध्रुवत्वमात्रं हेतुं स्यात् अतोमृतत्वलक्षणा धर्मिस्वरूपमपि प्रमाणात् नो गुरुप
देशवलेनैव ध्रुवत्वादिगृहीते यमिति सूचनाय ध्रुवत्वाति रिक्तानामानंदस्य प्रकाशत्वादिगुणानां चोपसंग्रहापचेति निर्तोच्य
एवमध्रुवेषु मध्ये किमपि न प्रार्थयन्ते इत्यत्रावश्यापेक्षितस्य किमपीत्यस्यापाठोऽंशो नापि प्रपंचगतपदार्थेषु मोक्षसाद
रूपेण संभावितमतीतिरुःखरूपत्वाज्जघन्यतमं प्रपंचोत्तर्गतं वस्तु सामान्यमिति सूचनाया अध्रुवे स्थितिनिर्धारणसप्तमीतेषु

राम०

६२

मध्येति निर्देशा सामर्थ्यात्किमपीति विशेषांशः समुपतिष्ठते अथेति परं किमर्थं कथं वेदे साराविव किं जीवार्थं किं वाय
मस्य बहुलान दृशानल्लोकस्य तत्प्रसङ्गोचरत्वेन यमलोकार्थं किं वा मनुष्यलोकार्थं किं वा प्रपञ्चसामान्यार्थं किं तत्र
जीवार्थं किमिह परं भवितुमर्हति अर्थो संगत्यात् अध्रुवेषु परार्थेषु मायिकेषु जीवे किमपि न प्रार्थयन्ते इत्यत्र जीवे इत्यंश
स्यान्वयालाभात् नाना विषयमलोकार्थं किमिह परं यमलोके न प्रार्थयन्ते इत्युक्ते लोकांतरे नु प्रार्थयन्त इति विपरीतार्थो बोधो रया
त् एवमेव मनुष्यलोकार्थं क्वमपीह परस्य विपरीतबुद्धिजनकत्वं प्रसङ्गात्प्रसङ्गो यो यत्रावत्प्रपञ्चसामान्यार्थं किमिह प
रमिह प्रपञ्चे अध्रुवेषु परार्थेषु मध्ये किमपि न प्रार्थयन्त इत्यर्थ इति तत्रावन्तं भवति प्रपञ्चसामान्ये इत्यनुक्तावप्यध्रुव
त्वेन प्रपञ्चांतर्गतसकलवस्तुपरिग्रहात्तादृशैवाभिमतार्थसिद्धेरिति चेत्सत्यं परं नु मायिकजडवर्गसामान्यस्य चेतन्यनिरस्य
रणीरूपत्वेन चेतन्यापेक्षया स्ववहितत्वाद्वाक्येन्द्रियादिप्रसिद्धप्रमाणानामप्यमरं हितुं शक्यत्वात्प्रपञ्चगताध्रुवत्वादित्यंश
णो वैरस्य सर्वेषामनुभवसिद्धेन तत्र कश्चन संदेह इति सूचनायेह सधिकमपि परमुपसंगृहीतमिति रिकु अथ परं विपरीतवृत्ति
मंत्राभ्यां द्वितीयवत्यादावुच्ये प्रयो विद्यायामिति प्रकरणादप्युक्तोपाजप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्विद्वत्त्वात् द्वितीयवत्यामेव प्रवृ

क०भा०
६३

त्रिनिवृत्तिमार्गविभजनानंतरं समाप्ता तयोस्तं दुर्देशमेतच्छ्रुत्वेति मन्वोरखंडार्थे तास्यैकविंशत्येतेषां तृतीयं मंत्रं दर्शयामास
येन रूपमिति अयं च मन्त्र इति तत्रा स्मरणविवरणा प्रसंगेन प्रागेव ब्राह्मणपरिच्छेदे कृतविवेचन इति ततस्वसर्वमनु
संधेयेनांतर्क्यमिरागतस्य हाथेन रूपारिजानाति एतेनैव शोधितत्वं परार्थे नैव जानाति अत्राखंडार्थे घटकशोधितत्वं पर
थयोरन्यतरत्रान्यतरस्यात् किं वाधिकमवशिष्यते न किमपीत्यर्थः विस्तरमिमाधिकमिह न विचारितमिति रिकु॥ अथ
चतुर्थवल्पादिपठिताभ्यां मंत्राभ्यां द्वितीयवल्पादावप्युपस्थाप्य प्रकरणाविचारितप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोः संग्रहेण विवृतत्वा
त् द्वितीयवल्पादेव प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गविभजनाद्यनंतरं पठितयोस्तं दुर्देशमेतच्छ्रुत्वेति मन्वोरखंडार्थे तास्यैकयो रिक
चतुर्थवल्पादेन रूपं समिसादिना जीवेश सामानाधिकरणपरोक्षतृतीयेन मनुना यथाक्रमं विवृतत्वात् द्वितीयवल्पा
देवैतच्छ्रुत्वेत्यनंतरमप्यत्रेति नाचिकेतसं मंत्रस्य प्रश्नपरत्वात्तद्व्याख्येने प्रयोजनाभावात् प्रणावोपासनायाश्च तत्र
प्रश्नानंतरं तानां गलेन निरूपितत्वे पितृणां अखंडार्थे प्रस्तावे संगस्य भावादति स्थूलत्वेन विषयसौक्ष्म्याभावेन सत्व
रं तातुं शक्यत्वेन तद्विवरणे प्रयोजनाभावाच्च तावदंशपरिसंख्यनजायत इत्यादिना प्रकरणेन प्रसृतं शोधितत्वं परार्थात्

राम०
६३

कावांतरांतरार्थसंग्रहेण सपुनिकं दर्शयितुं पथाक्रमं चतुर्थं मंत्रं प्रवर्तयामास स्वप्नांतमिति अत्र द्वितीयवल्ली स्थानं जायत
इत्यारिभक्तस्योक्तं ननु तत्रोक्तं विनित्यं परमं प्रकरणं विवराणपरोयं स्वप्नांतमिति मनुरेति एषी करणाय द्वितीयवल्ली पठि
तमपरींशरीरेष्वित्यदिमंत्रोक्तं महंतं विभुमित्यादिकमविकलमेव स्वप्नांतमिति मनावप्युत्तरा द्वेन पठितं प्रत्यभिज्ञा
तुशतस्तत्प्रकरणार्थसंग्राहकोयं मनुरेति तानुं शक्यतात् ॥ १ ॥ विषयविवेचनादिना स्थिरमनस्कः स्वप्नांतं स्वप्नस्यातो
मध्यं जागरितांतं च जागरितस्यातो मध्यं चेमावुभौ द्वावपि येन जीवत्वाध्यासाधिष्ठानभूतेन चैतन्येन अनुपप
त्तिः अनुपपत्त्या दुर्वृत्तिप्रतिकूलनोत्तरं पश्यति साक्षात्करोति तं महंतं सर्वजडप्रकशकत्वेन जडैः सर्वैरपि स्वप्रकाशना
पचैतन्यस्य प्रार्थनीयतया पूज्यतमत्वात् ब्रह्मत्वाद् महंतं विभुं व्यापकं सकलप्रपंचनिर्गोहकसामर्थ्यशालितया
प्रभुत्वात् आत्मानं सर्वप्रपंचाभिन्ननिमित्तोपादानतया सर्वसत्ताप्रदत्वेनात्मानं मत्वा सम्पुनक्तिभिर्विचार्येन शोचति
शोकातिगोभवति तस्मिन् शोकमात्मविदिति श्रुत्यंतरारिति पदयोजना ॥ अथ पूर्ववाक्ये पदसत्त्वेन तत्पदं शाकाक्षयाः स
मुत्थितत्वादपेक्षितमपि तत्पदं कुतो न पठितं अथाहोरेचनस्यैव दोषत्वादिति चेत् सत्संपरंतु तत्पदग्रहणे स्वप्नांतं जागरितां

क०भा०
६४

तोमयदर्शनसाधनत्वगुणमात्रविशिष्टस्यैव परमेशोऽस्यातत्तथा मा भूत्तु गुणान्तरे नानाविधैर्विशिष्टस्याप्युत्तरवाक्ये परमेशो
स्त्वित्यभिप्रायेण तत्सदस्यापेक्षितस्याप्यपाठः फलवत्त्वाच्च नाध्याहारो हेतुषा यानि च गुणान्तरेण सुसुष्ठु दर्शनसाध
नत्वतत्तद्विप्रतिफलितमुखरूपत्वस्वप्रकाशरूपत्वादीनि भवन्तीति मुमतिभिरूहनीयम् । अत्र महोत्तमिति परस्परव्या
पकत्वार्थकत्वे सति व्यापकत्वादेव प्रभुत्वापरपर्याये विभुत्वं सामर्थ्यं शालित्वं च न तत्रानिमित्तत्वमिति यावत् सामर्थ्यं शा
लित्वेनाकुंठभावादेव सर्वसत्ताप्रदत्वलक्षणमात्मत्वमिति क्रमेण महोत्तमिसादृशनिपुठितानिमित्तमित्यस्य
पूज्यपरत्वे तत्र हेतुविभुत्वं निरंकुशप्रभुत्वं व्यापकत्वं च तत्र हेतुसत्तत्वं सकलप्रपञ्चाभिन्नोपादानत्वलक्षणसकल
सत्ताप्रदत्वादिरूपमिति महोत्तमिसादृशनिपुठितानिमित्तपाठः । सत्यं तथापि प्रयोजननिमित्तादिविशेषतो नैते हेतुषाः प्रा
दुर्भवन्तीति सादृश्यं पटञ्चोभावा नयेत्याह वयमन्यतरालाभेऽन्यतरानयनप्रसक्तौ यथा तत्रोभावित्यधिकपदेनान्यतरा
लाभादस्यतरस्यैवानयनं वार्यतेदित्वावच्छिन्नमेवानेयं नैकमेव तत्त्वमुपेक्षं परिहार्यमेवेति तथा चापि स्वप्नांतजागृ
तौ तयो रन्यतरप्रकाशनबाधकेऽन्यतरदेहप्रकाशयतीति शंका व्यावर्त्तयितुमुभाविष्यधिकमुपात्तम् । एवमन्विति परमप्य

राम०
६४

भिमतार्थसमर्पकत्वेन सार्थकमेव येनेति परेन शोधितत्वे पदार्थलक्षणाकृतस्य स्वरूपस्य परिग्रहेणानुवृत्तिनिवृत्त्यनंतरं
त्रिनाशानंतरं च हन्ति तदभावविरिक्तं येन साक्षिरागप्रपत्तीत्यर्थान्। एवं स्वप्नांतजागरेतां ताविति समासानादराणं समुचितत्वे
नैव दर्शनेन कर्मैति भ्रमः स्यात्तन्माभूत्किंतु समुचितसमुचितत्वा सर्वमपि दर्शनकर्मैति सूचनाय। अत एवोभाविष्यनेन समुच्चया
ज्ञाः असमासेना समुच्चयांशश्चागमितौ संगतौ भवतः॥ एवमेतग्रहाणं संधिमुभिवदति तथा च स्वप्नागारितादिसंध्यादिकं
यनपप्रतीत्यर्थे इति सार्थकमिहोतग्रहाणं। द्वितीयवृत्त्यां जीवशोधनपरमेजराणां न जायत इत्यादी न विवराणां यास्यमंत्र
स्य प्रवर्तितत्वेन तत्राशीरंशरीरेष्वनवपेषवस्थितमितिसमाप्ता नाना मनवस्थेष्टिति पदोपज्ञानां मवस्था जाग्रदयो न सं
तियेषु संधिस्थानेष्विति हति विरामवसुरयो तालारिस्थानानामिह जागरेतां तस्वप्नांतपदेन परिग्रहात् व्याख्या न व्याख्येययो
ः समानार्थकताया एव समुचितत्वादनवस्थेष्टवस्थितमित्यस्यैकगठार्थत्वेन स्वप्नांतमित्यदिना तस्यैव विवरीतुं समुचितत्वा
त् महानमित्युत्तरादेस्पोभयत्रापि समत्वेन व्याख्येय व्याख्यानयोः एतदुत्तरादे तूर्वस्थानस्थयोः स्थानसाम्येन समानार्थकता
द्रष्टीकरणात्। न जायत इत्यादीनामन्येषामंशानां सुगमत्वेनानवस्थेष्टित्यस्यैव विवराणां न पक्षणात्। एवं विद्यापि श्रीचर

गौरपिकूटस्थरीपिकायां विहासविशिष्टानां तथा ने कविया मसौ ॥ संधिधियामभावं च भासयन् प्रविचित्रतमिच्छित्संघितस
 भावप्रकाशकतया कूटस्थो निहोरीतो भवतीति रिक् ॥ एवं चतुर्थे वत्सामेव यश्मं मधुरं वेदेति मंत्रे जीवमीशानं वेदेति सामानाधि
 करणं संभवस्य पितृनां कपटसत्त्वात् जीवे वेदजीवातिके ईशानं वेदेति भेदादप्यप्रसज्येत अतस्तन्निवारयितुं मंतिकपटस्या
 न्यथा योजनं सूचयन् मंत्रात्तर्यज्ञापनायैतद्वै नरिति ब्राह्मणान्तीयोगुरुरापि पपाठः नत्रा जायते यस्य ब्रह्मचक्षुः च
 रुते पितृताविति मंत्रपरिग्रहीतमीशं जीवे चोपादाय जीवे प्रोभय शोधनपूर्वकं जीवेश सामानाधिकरणं दर्शयन् दर्शन
 फलं गौरां किंचित्त्वं च भिर्मन्त्रिर्दर्शयन् ते द्याघं मनुं दर्शयति यश्ममिति ॥ जीवमीशानं यो वेद स तन्नो न विजुगुप्सते इत्यन्व
 यः अनेन सामानाधिकरणेन स्वार्थः सिद्धो भवति ॥ अथ जीवमीशानं वेदेति यदीह सामानाधिकरणं विवक्षितं तर्हि जीवे
 शानपरांतरालेनैतकारिति परं समीपार्थकं नैव संगतमाभातीति चेत्संगतमेव अतिकादिनिपरं मध्यमं लिप्यापेन जीवेशानो
 भयाच्च वि ॥ एवं चानेन रुते पितृताविति मंत्रार्थः प्रसभितपितो भवति ॥ तथा चोतिकात्समीपे यस्य ब्रह्मचक्षुः चोभे भवत
 उरनः मृत्युर्यस्योपसेचनं ॥ रुते पितृताविति समुपानं मधुरं पञ्चिवमधुसधुरं अवश्यमक्ष्यं तदजीति मधुरं जीवमीशा

नंचात्मानं भूतमप्यशोधितत्वात्मानावेदस्यार्थः तेन कृतमिति मंत्रो जीवेशापरः यस्य ब्रह्मेति मंत्रः शुद्धाधिष्ठानकेशपर इति सू-
चनपूर्वकं जीवकं जीवेशायोः शुद्धान्मत्वनिरेशलक्षणशोधनपूर्वकं जीवेशा सामानाधिकरण्या यत्रोक्तं दार्थः सूचितो भवति।
अथ पूर्ववाक्यस्य सत्वे उत्तरवाक्येनियमेन तत्परमपेक्षितमिति न्यायादुत्तरवाक्ये च प्रकृते तत्परानुपादानेन नूनतादृश इति चेत्
न प्रयोजनविशेषलोभेन तदनिर्देशो बाधकाभावात् अत्र स इत्यग्रहणो नास्ति दार्थ्ये वेत्तुर्ज्ञानोत्तरं न मुख्यवेत्तत्त्वमिति स्थाप्यत
इति रिक्तः ईशानं भूतमप्यस्येति अथ भूतं च भव्यं च भूतमप्येतयोरे शानमिति द्विवचने समुचिते सत्येकवचनोपादानं किं
निबन्धनं। ईशस्य भूतमप्यप्रपंचे इव वर्तमानप्रपंचे पीशत्वाद् वर्तमानोऽस्य ग्रहणं च किं निबन्धनमिति चेत् सत्ये द्वे दोषौ
त्रिविधितः येन भवदुक्तो दोषस्तमुद्देवेत् किं तु कर्मधारय एव विवक्षितः भूतं च तद्व्यं च भूतमप्येतस्य भूतमप्यस्य भूतं सद्य
द्व्यंतस्य सार्थः संयुक्तो भवति अनेन वर्तमानमिदं चराचरात्मकं जगद्भूतं सद्रूपं भवतीति सर्वस्यापि भूतमप्यविषयद्वर्तमाना
त्मकस्य प्रपंचस्य परिग्रहो रत्न इति नूनतावतरतीति प्रपंचो यमनादिधोरयानुवर्तमान इति च सूचितं भवति न तत इति
ततो वेदनकर्म भूतस्य दार्थ्यो ज्ञाते सज्जनो न विजुप्सते। सप्तारविष्टमात्मानं न निर्हति संसारं जन्तुवृत्तानमात्रादेव बंधनित्

कंभा०

६६

सा जुगुप्सा विषयस्यैवालीकृत्वा तानानुरयेतुषंधनसत्त्वानि वसुपापयत्नानुसुखत्वा जुगुप्सा विषय आत्मा विषयवैराग्यातिश
येन भवेत् आत्मानं जुषेदिति श्रवणात् । अत्राप्यवहितज्ञायमानास्वेतार्थस्य परमार्थो यस्य सर्वो होतव्यः सर्वनामविशेषस्वाभा
व्यात्पठितुं समुचितेपि नः क्रियासंविधेः पाठे समुचितेपि व्यत्ययेन पाठः जुगुप्साभावस्तत्तज्जनसामान्यानुभवसिद्धिनिस्त
चनाय । अतस्तत्तत्तद्विधं जुषते । तत्त्वज्ञाने तु जीवन्मुक्तिरशायां शरीरावस्थानकृता जुगुप्सा विदेहकैवल्यावधिभवती
तिस्रश्चित्तविषयेन । अत्र तस्मादित्यनुक्ता त इति सर्वलिंगसाधारणं निर्देशात्तयः पूर्वपाप्राप्तेने साहाय्ये यो वेद स न ततो
निजुगुप्सते इत्यस्यानुषंगः सूच्यते । तत्र न जायते यस्य ब्रह्मचर्यं तं पिबेताविति मंत्रपरिग्रहीतजीवेशयोः साधनाधिक
रापे न यस्य ब्रह्मचर्यमिति मनुना तस्यैव विषयो भूते प्रदर्शयंते द्वितीयं मनुमाह यः पूर्वमिति । यः परमात्मा भूमलक्षणाः तपसः
सो कामयत बहु सं प्रजायेयेति स तपो तप्यत स तपस्तप्त्वेति समुपाततपस आलोचनातः पूर्वजातं स न जातिजातं च सा
मायं व्यक्तिसृष्टयगात्सनेति प्रमाणेन जात्यात्मकसामान्यरूपमविभक्तनामरूपात्मकायकं स न अद्भ्यः सर्ववैश्व
निखरावाय इति कर्मनामसुपरिपठनात्कर्मैष्यः क्रियाविषयी भूतप्रपंचलक्षणेभ्यः पूर्वमजायत सृष्ट्युत्पत्तौ भिन्ननि

३

न

राम०

६६

मिनोपादानात्मनामूरित्यर्थः। योवेदनिहितगुहायां परमेवोमनृतस्मादाएतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिः तैत्ति
रीयश्रुत्यान्नादिसृष्टिद्वयप्रतिपादितान्नमयादित्तत्त्वात् गुहां प्रविश्यतिष्ठत आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिरा
इतिप्रकृतश्रुतिप्रतिपादिते जीवे भूते भिर्भूते भूतोऽपष्टव्यैर्भूतकार्यैर्वेदियैः सह व्यपश्यत विशेषेण व्यपश्यत प्रकाशयति
स्म अविष्टानचैतन्यरूपेण स्फोरयति स्म। अत्रात्मने परं चोदसं। अत्र पूर्वमंत्रान्नततो विजुगुप्सन् इति चरणा स्यानुवं
गः तथाच योऽजायत यो व्यपश्यत ततो न विजुगुप्सते यो वेदस इति च पूर्वस्मादनुषुज्ययोजनीयं। अत्र पूर्वजाते सन्नि
तिनिर्देशात् शुद्धमेव निजं रूपं अया कृतं रूपं त्वां नु क मिति सत्त्वं। यस्य ब्रह्मचेति द्वितीयवत्पतमंत्रे संहर्तृत्वप्रतिपादनेन
सृष्टिस्थित्यो रपि सूचनात् सत्त्वं सत्त्वं शोयः पूर्वमिति पूर्वार्धे नेह प्रकाशितो भवति। अत्र न जायते प्रियते यस्य ब्रह्मचे
ति द्वितीयवत्पोजीवे शमनु समभियाहारलभ्यात्वं तार्थ्यं प्रकाशयितुमिति प्राणानिगरादिना आरण्यप्रदर्शनेन
वेकमपवारप्रदर्शनेनास्वार्थ्यं घटकी भूतजीवेश सामानाधिकरान्यं सच यति या प्राणेनेति। तत्र प्राणेनेति परेने शो गृह्य
ते अस्मिन्मंत्रे न जायत इत्यादि जीवप्रकरणं यस्य ब्रह्मचेति परमेश्वरमंत्रं च परिहृत्य प्रवृत्तत्वेन तत्रैवाप्यवस्येति भोक्तृ

क० भा०

६७

त्वनिर्देशेन श्रुतिपासयोः प्राणधर्मत्वात् तस्येति यस्यार्थपरमेश्वरे प्राणरूप एव सूचनार्थमेतत्तद्व्याख्यात-
त्वेन यस्येति मेतत्तत्तत्प्राणरूप एव विवरणाय प्राणपदस्यैव हेतुत्वात् तया कामकलाभिश्च विंदुमधाना प्राणोने प्रो-
न संभवति प्रपञ्चाकारेण जीवोपाधिभोगसाधनारूपेण। प्रसिद्धकप्रयभार्यायिनाम्नाऽदितिस्तस्यादेव योनित्वात्
वामनेन्द्रादिजनकत्वाद्वा देवतामयी च भवति। अथात्र मनौ जीवेशाभेदेन सूच्यते किंतु कुंडलिनी प्राक्तीक्ष्णयोरेवाभेदः सूच्य-
त इतीह कथमखंडार्थः सूच्यत इति चेत् सत्यं परंतु जीवाधिष्ठानभूतशक्तेरीशाभेदकथने जीवस्यापि प्राक्किंपरपदेन प्रीत्यहं
भवादभेदे खंडरूपो जीवेशयोः सूचितकल्प एव भवेत्। अत्रापि जीवेशयोर्निहितः शुद्धनाखंडेन भूमास्वाशेन प्रतिबिंबा-
वच्छेदाम्भतरम्यायेन स्थापितः जातवेदाः जातमखंडाकारवृत्तिलक्षणबोधस्वाभिव्यक्तिद्वारा प्रकाशकत्वेन वेतीति जातवेदाः
अखंडार्थः अनेन जीवेशाप्रोधनं ध्यानादितलक्षणनिमेष्यनेन परित्याजितमायाविद्योपाधिद्वयं विशेष्यचेतन्याशमा-
त्रमखंडाकारवत्समिभ्यक्तमिति सूचितं। जागृद्विः प्रमादालस्यारिहितैः प्रमादं चेष्टुमुमहं बुवीपिसहाः प्रमादममृतत्वं
वीमिति सनत्सुजातारिवचनपरिपाद्यातस्य ज्ञेयं प्रमाघटीत्यादिश्रुत्यनुगृहीतया वर्तमानैः हविष्मद्विरखंडाकारवृत्तिवद्धं

राम०

६७

नानुकूलप्रवणमनननिर्दिष्टासनादिसाधयौ सारितैर्मनुष्येभिर्योगिभिः सुमृतेवर्द्धितोदिनेदिनेद्र्यस्तु सोतिपरिपाकेन
प्रशस्यतमः अग्निः अनिर्विलस्य विद्याकामकर्मादिबंधसदाहको भवतीति। आत्मानमरणिंकृत्वा प्रणवंचो नराणि
ध्याननिर्मेयनाभ्यासासाशं दहति पंडित इति कैवल्ये आदित्योत्पत्तिरभूतत्वादि स्यादित्यसिद्धांतवचनानुसारेण योगमयो
या प्रसिद्धसूर्यनिगारणवासर्यः अतिहतेजाः परमेश्वरो मायोपाधिकः यतोऽयं चैतन्यादुदेति मायोपाधिप्रधानो
भिर्यक्तः स एवाधुनमुखो भवति यथा खं चैतन्य एव अस्तस्य एवाधुनमुखो भवति न भिर्यक्तो गच्छति उदितुं
अखंडार्थस्वरूपे हि कश्चन कोपि जीवः उपासनादिसिद्धोपि नात्येति नातिकामति तदुलंघनाभ्यासप्रयत्नाभ्यासोतीत्यर्थः तत्र
हेतुमाह तस्मिन्निदेवाः सर्वे पिह्यंते प्रकाशं ते ह्यनस्वरूपत्वादिरेवा प्रकाशात्मानो जीवाः न मेव परमेश्वरमेव समर्विताः कि
ल अनुप्रवेशिता हि जीवोपाधिमविद्यापरिहृतोपासकैरुपासनापरश्रुतित्वविद्विगुं ह्यभिसत्त्वावेदकैस्तु मस्य हं ब्रह्मा
स्मीति श्रुतिशिवस्वचनैश्चेश्वरचैतन्यात्मनानि रूपिता हीति यावत्। एवं चेश्वरमपि कोपि नातिकामति चेदपि प्राधिष्ठानचै
तन्यनुसृता कोपि नातिकमतीति सिद्धं भवति। अथ यतश्च यत्र चैति चकार द्वयमप्यसंगतं अग्निदीपविशेषार्थसामान्य

क० भा०

६८

विवक्षयेवयस्यसर्वत्रपरत्तेः केवलपस्यन्वयितया समुच्चयपरचकारसन्निवेशयोगात् न च कृतं तमानयेति प्रयोगाभा
वात् सत्यं इत एव हेतोर्यत्परमिदं विशेषपर्यवसायीति निश्चीयते। पतोः खंडादुदेति यस्मिन् खंडेः स्तमेतीति चेति एवं च
चकारोपि विशेषांतरे पर्यवस्यतीति निर्णीयते। अथ पूर्वजीवेशपरसामानाधिकराममहिम्नाखंडायां तावितः संप्रतितु
वचनतएवाभेददर्शयन् खंडार्थं समश्चायेपुरुषेयस्यासावादित्ये स एक इति तैत्तिरीयवाक्येनैव दर्शयति यदेवेत्यादि
ना अत्रेहेति परं सन्निहितापरोक्षपरं तेनाखंडप्रकरणाबलेनाखंडार्थसंदर्शने चेहेति परेन विशिष्टजीवः परामृश्य
तेनयाचेहजीवस्वरूपेयदेवानुक्तं अधिष्ठानभूतं सत्राप्रहं चैतन्यं सत्सुखलक्षणवर्तनेतरेव चैतन्यममुत्र परेक्षे
मायोपाधिकत्वादिति सक्षमत्वाच्च व्यवहितवदवस्थिते ईशे वर्तते। उक्तमेवायं हाट्टीयपरस्परमधिकोशास्तित्वं प्रांका
निराकराण्यच व्यतीहारेण दर्शयति यदमुत्रेति। अथात्रेवकारं विनापि निर्वाहाभवेदेव यद्दृष्टानां पश्यतिसमस्यो
र्मृत्पुमांशुपादिति प्राक् बोधोदयान् शुक्तिकोरजतयः पश्यतिसविकलेंद्रिमादिमानिति वत्। अत इवकारः किमिति
पठित इति चेत् सत्यं परंतु बहून् घटपटादीन् बहुत्वेन पश्यतोऽपराधादर्शनात्तद्वर्तमानेषां विशेषाणां शेषेषु नाना

राम०
६८

मृतयो नानात्वेन विप्रोषांशे पश्यतो नैवा परस्वोस्तीत्याशंका स्यात्तन्माभूरिनीवपदं विना यथा यत्ताना यत्तमपराधं सूचयितुमु
पात्रां समुत्सोर्मृत्पुंगव्यतीतिवक्तव्ये सस्यस्य मध्ये पादो नानात्वेनैव कस्य नानात्वमवश्यं स्यादपि जघन्यता सूचयामास एवमिति
श्रुत्वा तः पुनरपि कौतुकतोपि भेदप्रसंगानि पतनस्यातिजघन्यता बहत्वात् व्याघ्रेण प्रथमं समाक्रान्तं स्पष्टं वृथा ततो किं
स्य बुद्धिपूर्वकं कौतुकादिना व्याघ्रमुखसन्निवेशात्पुनश्चिन्तित्वात् अथ निरुक्तारं वदार्थं प्राप्तवन्नेषां साधनता प्रतिक्षिप्य
न साधारणं साधनं सपरिकरं दर्शयति मनसैवेति इदं पूर्वमेवोपात्तं नित्यापरोक्षं प्रत्यग्रूपतया सचिहितं मनसैव साधारणं
पुनश्चाप्यप्रामाण्यमसंदर्भं साक्षात्कारेणाभिव्याजितं निरुक्तं द्वारकं चामीकरन्यायेन संप्राप्यं भवति नान्यैरिन्द्रियैर्ज्ञानकर्मल
क्षणैस्तत्र हेतुमाहने हेति किंचन किंचिदपि वस्तु इह निरुक्तेऽसंदर्भं नाना अस्वार्थं प्रति योगिकभेदवन्नास्तेवा तथा च
यद्यहिरिन्द्रियविषयीभूतं भवति तत्र हेतुकात्मकं भवति यथा घटादितथा चायमसंदर्भार्थो बहिरिन्द्रियागोचरः अनेकात्मक
त्वाभावादिति प्रतिज्ञा हेतुतत्रान्वयदृष्टान्तात्मा भाव्यतिरेकदृष्टान्त एव घटादिरिति विवेकम् अथासंदर्भार्थो बहिरिन्द्रि
यागोचरः अनेकात्मकत्वाभावादित्यत्र प्रामाण्येद्विलोक्य वस्तुतः सर्वेष्वपि वित्त्याभवे पुरितिको वदो नाना यो न त्वा

कं भा०
६१

हेत्वसिद्धिरांकाकारणमुक्तो

सवरिहं पितु राई प्रवर्तितं भवति एवं च यथा खं राथोऽनेकात्मकः स्यान्न हि महाखं राथं वैतथ्यरूपितमेदं नान्मत्सुखानथः
सकलश्रुतिप्रमाणसिद्धोचितो भवेत् महाखं राथं स्पृभवेत्त्यानेकात्मकत्वे नाथं वैतथ्यस्य तत्राभावात् अतो हेत्वमि
द्विर्नोशंकनीयेति भावः अनेन पूर्वमेव एवोक्तं राधेस्य गतत्वात् पुनः पाठः पुनरुक्ता वह इति शंका परास्नातको वता राय
पुनर्ग्रहणात् अत्रैरमिति परस्य प्रथमा तत्वात् सर्वनामत्वेन सन्निहिताथ परामर्शकत्वस्वाभावाच्च प्रथममेव प
ठनीयस्य पाठमविधाय पश्चात्पठनीयस्य साधनीभूतस्य मनस्य स्य प्रथमपाठो मनः परमिदं न केवलमनः परं किंतु
नाविरत इत्यादिमंत्रसूचितप्रामादिसकलगुणायुक्तमनः परमिति सूचनाय एव नेह नानेति नञः प्रथमपाठो नाना
त्वाभावो खं राथे सकलमानसिद्ध इति सूचनाय महारं राथं मेव पुनरपि विशदयत्याह निरसक उपदेशादिति न्यायमा
श्रित्वा ह्यम्यामनुभ्यां अंगुष्ठमात्रः उपक्रमे सर्ववेदा इत्याह बुपासनायाः प्रगावसंबंधिन्याः प्रस्तावेष्य खं राथे पो प्रकरणे
स्मिन्नुपासनाविवक्षाया अभावात्ततः पुरुष परं जीव परं ईशान परं प्रपन्नपरमिति सामानाधिकरण्यादेवोपा उद्वादि
ति च हरेति धापदयोरेतन्मंत्रयोरेतत्तद्दीपगुण एतदेतदिति ब्राह्मणोक्तं मंत्रद्वयभावप्रकटीकरणा यस्य पाठितं

राम०
६१

यद्यपि मंत्रद्वयमपीदमथेतः समाकारमेव प्रातिभाति न तथा पिनविजुगु प्रते इति एवाद्यसु उच्यते इति चोक्तेन निराभावमाव
कालिकत्वमेवादिना मेदः समुन्नेयः अथांगुष्ठमंत्रार्थमेवैकरेण न ये यं प्रेते इति मंत्रे ज्ञापितपक्षान्तरस्यावर्जनपरतया पठ
ति अंगुष्ठेति अथ येन रूपं संगंधमित्यादि मंत्रेषु तत्त्वमर्थपरपरसामानाधिकरण्यादि सिद्धं महात्वं दार्थमेव द्रव्यं तु प्रव
त्तिमार्गे निरासत्वनपूर्वकं निवृत्तिमार्गे जीवतत्त्वदर्शनलक्षणा महयतियथेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां मनुभ्यां तत्र यथोक्तं दुर्गे
इति प्रथमो मंत्रः मेददर्शनलक्षणा प्रवृत्तिमार्गे निरापरः यथोक्तं शुद्धे इति द्वितीयो मंत्रः अमेददर्शनलक्षणा निव
त्तिमार्गे प्रशंसापर इति विभागः अत्र मंत्रयोर्वैष्टमि त्याति ऋषि मिति निर्देशाद्देवेनेति पुरुषादिनेति च कर्त्तृपरपदे अ
ध्याहार्ये अत्र पर्वतदुर्गे ग्रहाणो स्थिरतां सूचयितुं उदकग्रहाणो तरलत्वेनास्थिरावस्थाननिश्चयपतनादिसुभावात् सू
चयितुं एवं चोपासना कर्म समर्पितं सत्यलोकस्वर्गादिलोकेषु स्थिरेषु तत्त्वविकर्मठोपासकवर्गोऽप्युक्तलोकेषु क्षणमा
त्रमपि न स्थैर्यमिति सूचनेन कर्मोपासनाफलानामत्यल्पकालावस्थानं ज्ञापितं भवति यद्यपि ससादृशलोकादुर्गपर्वता
दयश्चास्थिरा एव विचार्यमाणे तथापि जलापेक्षया पर्वतादेः कर्मठोपासकस्थितपेक्षया ससादेव हुकालावस्थानमिति वि

क. भा.
७०

वेकः अत्र जलं धावति पुरुषो धावती सुप्ता रतस्ततो धावनमेव जलपुरुषो नेत्व नित्यमिति लापितं भवति। एवं तानेवानुविधा
वति पर्वतेषु तारि निरेण तत्र उपासनं कर्म प्राप्य लोकादधो धस्तत्र लोकसंबंधि प्रदेशेषु स्थितिर्ना संबंधि प्रदेशेषु स्थिति लापितं
भवति। तथा चोरकं दुर्गे यथा वृष्टि निर्मलात्मना वाद्यभिहततेजः संपर्कं संजातद्रवत्वादिगुणयोगेन च प्रकारेण वृष्टसत्।
यथा येन प्रकारेण तत्र देशसंपर्कं वशातो मलिन्यादि प्रकारेण धावति एवमनेन प्रकारेण विद्याकर्मलक्षणा वायुदिव्यतेज
साऽखंडार्थलक्षणा प्रीतलोकादी प्राप्तेण धोभागे युतात् विभाजितमाया दुर्गे ईशेने शब्देन निपातितं प्रथमं केबला
खंडार्थरूपत्वाच्चिरानंदघनीभूतं अविद्याकर्मवायुदिव्यतेजः संपर्काद्विलीनघनीभावं जीवलक्षणादकं महदहंकार
दिपर्वतेषु तत्र सर्वगतकर्मो दिधावोभिर्मलिनीभूतस्वरूपप्रकारेण तस्ततो धावतीति गोलायः एवमुरकनिष्ठप्रकारसजा
तीयप्रकारेण माया दुर्गे ईशेन पातितः धर्मान्मायापरिणामेश विवर्तभूतान् धर्मान् महदादीन् पश्यन् यथायोगं कर्मो
पासनाभ्यासाश्चाकुर्वन् तानेव महदादीन्नुसृत्य तस्ततो धावतीत्यक्षरार्थः यथा येन प्रकारेण शुद्धे प्रीतलोके उदके वा
उवाग्नादि तेजसाभ्रसंसर्गजमालिन्यापहानेनासिक्ते निश्चिप्रंसत्यथा येन प्रकारेण यादृक्-मेघमंडलविभागात् पूर्वघन

राम०
७१

ममूत्तादकुघनमेव भवति। एवं अनेन प्रकारेण श्रवणमनन निदिध्यासनानि कुर्वतः जनस्पृगूपदेशादिजनितसाक्षात्कारेण निरस्ता विधारि सकल मालिन्त्यः आत्माः खंडार्थसाक्षात्कारेण गुर्वाद्युपदेशादिजेन प्रापितः एवमनेन प्रकारेण सच्चिदानंदघनीभावमाप्नोति भवतीति द्वितीयमन्वर्थः। अथात्र दृष्टान्तयो र्येति निर्देशात् यत्परममभिव्याहारेण तत्परमैवाकांक्षितत्वाकांक्षितपरोक्षपरतत्परमपहाय एवमिति दाह्यंतिकद्वयेपि कथं निर्दिष्टमिति चेत्सं प्रनुप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गागतप्रकारः प्रवृत्तिवृत्तयोरनुभवोच्चर इति सूचनाय एवमिति परस्मानुभूयमान परत्वात्तेनानुभवस्त्वनुसंधवान्। अथात्र यथिति परमनर्थकं धर्मानुपासनारिनासाक्षात्कुर्वन्ति सेतावतैवाभिमता ये सिद्धेति चेत् विभेदजनकेतानेनाशमात्यंतिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः करिष्यतीति विष्णुपुराणवचनानुरोधेन संसारात्पविमेदता न पूर्वकलनियमेन संसारे भेद एव सार इति ज्ञापनाय यथिति पठितं एवं च सति पूर्वोक्तमंत्रयोः परस्परविरुद्धार्थत्वात्प्रथमं त्रेयं यत्कुलदर्शनस्य संसाराद्देतुत्वेन निर्देशादुक्तमंत्रेतावदभेददर्शने मुक्तिहेतुरिति सूचितं भवति। एवं द्वितीयमनौ एवं मुनेरित्युपमेयवाक्ये उपमानवाक्यादप्रपाया खंडार्थे शोभिततत्परार्थत्वं क्षणो निश्चित इति विस्पष्टं निर्देशोऽप्युचितेपितदनिर्देशः

क० भा०
७९

शः पूर्वमेव परिगृहीतमेव विरुद्धाभेदपरिग्रहसूचनाय इतरथा अखरे ये निश्चित इति निर्देशो सति सप्रम्याधारत्वप्रत्यायना
राधारधेयभावस्य भेदघटितत्वादी प्राधिष्ठानचैतन्यभिन्नजीवाधिष्ठानचैतन्यमिति भ्रमः संपद्येत एवं च पूर्वमेव त्रार्थे वि
रुद्धार्थकत्वमुत्तरमेव न समागतमित्यसंगतत्वमपि स्यात् तन्माभूरितिसप्तम्यंतमखं तार्थे इति न पठितं अथ द्वितीये
मनो जीवेशाभेदो विवक्षितः प्रथममनोभेदनिर्देशो न तत्प्रति द्वे द्वितीये मनावभेदविवक्षायाः समुचितत्वादितिकथनम
संगतं तथा सत्पुमानवाकोतादमेवेति भेदपरिनिर्देशो संप्रतः स्यात् पादशोयं देवदत्त इत्यादौ विस्पष्टं सादृश्यप्रतीतेः
सादृश्यस्य च भेदघटितत्वात् निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्येतराच्चेति चेत् राजायं पूर्वपथा सविनयो भूदधुना
पितृव्यैवास्ते इति वक्तव्ये राजायं पूर्वपथादशो भूनादृशा एवाधुना पिभवतीति प्रयोगात् आलं त परस्य प्रकारप्राधान्येन प्र
वृत्तिर्देवत परस्य प्रकारप्राधान्येन प्रवृत्तिरिसेव भेदात् तत्र यदि प्रकारादिना व्यक्तिभेदः सिद्धस्तर्हि देवत आलं तादिप
दं सादृश्ये पर्यवस्यति यदि पुनर्यक्तिरेकैव तर्हि देवताकाले भेदावच्छिन्नैकधर्मवत्त्वं बोधयति एवं व्यक्तैकोपितस्यामेवम
नो कंचन भेदं कथंचिदुध्यापरिकल्पापि देवतादिपस्य योगो भवति। उक्तं अथ पंचमीवत्त्वनिर्वाहक उपदेशादिति न्याये

राम०
७९

नोपरिष्ठात्तत्राथेस्यनिरिध्यासनोपयोगिननसंपन्नयेकतोपदेशाद्यायचसमारब्धापुरमित्यारिभिःषोडशभिर्म
त्रैःपुरमितिप्रमातापुरंनिरिध्यासनरूपंएकादशद्वारेनित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थविरागशमारिषट्कमुमुक्षु
ताप्रवणमननरूपद्वारयुतेअजस्येशाभिन्नस्यावक्तचेतसःजीवस्यात्वंतुंराजस्यअनुष्ठापकत्वासेसरणान्नशो
चात्रावमुक्तःजीवन्मुक्तस्सर्वविषयतेविदेहकैवल्यवान्भवतीति संग्रहार्थःसार्वात्म्यदर्शयतिहेसइतिहेसोयतौरवौ
श्वेतच्छरेप्राणात्मनोःस्यतइतिप्रमाणारिहपुचित्रीस्यानिष्कंगारेष्वाषाढेषुद्वयंत्रिति॥ ज्येष्ठेषुसिधवलेशु
क्षेत्रपहतेत्रिंशतिषुचिपरमनेकार्थकमिहविज्ञेयं + भाष्येऽकुटिलमेककूपेणस्थितंनेतोत्तानंयस्यानुष्ठा
पध्यात्मानकोचतिकुतो न प्रोचति यतो हेतोरेहेवविमुक्तो भवतिअविद्याकामकर्मदिभिःमुक्तःसन्धि
मुच्यतेउक्तःशरीरंनगृह्णातीतिउक्तं॥तत्र॥चेतःपरस्यमनसिगृह्णत्येवमेवदानेवेतिःस्तीरुण्णीया
सानप्रकाशरूपायीवोपात्त॥यस्येदंउक्तंमित्राध्याहासप्रज्ञेः॥अनुष्ठापेत्यस्यलाहृत्तत्त्वदोषाप्र
तेअ॥विमुक्तश्चेन्नकारेशोकाभावस्तमुचीयते॥

क०भा०
७२

इंशगतमंतर्गमितादिकमेवमनसिसत्वरमारोपयितुं कचिदुदाहरणविशेषविवेचयति। ऊर्द्धमिति हंस इति मंत्रे कृतं बृ
हरित्युपात्रमीपास्वरूपं। मध्ये प्राणापानयोर्मध्ये मणिपूरे प्राणापानग्रंथिरूपेणासीनं तत्र विद्यमानं वामनं संधिस्थं
क्रिरूपत्वाद्ब्रह्म हंस इति मंत्रे कृतं बृहरित्युपात्रे विश्वेदेवासर्वब्रह्मादयोऽपि देवा अकारिणः उपासते उपसन्नो वामन
विषयां कुर्वते। इंद्रियाहंकारबुद्धिप्राणादयोऽपि देवा वामनमुपासते तदाश्रये तौ बतिष्ठन्तीति वा योजनीयां वामनत्वे हे
तुर्मध्यावस्थानमिति वामनमिति ग्राह्यत्वं मध्ये इति पठितं। अत्रासीनत्वमपि वामनत्वे तत्र तिष्ठतामुच्चत्वा उपविष्ट
स्यैव वामनत्वभानात् एवमासीनत्वं न स्थिरता सूचनात् सर्वस्पदेह संबंधिकार्यं जातस्येशो निर्वाहक इति तापितं भ
वति अत्र विश्वे इति देवविशेषणत्वेन सर्वत्वं निदेशात् सर्वदेवाद्युपास्यत्वेन परमात्मनि वामने समुत्कर्षकोष्ठात् तापिता भ
वति। अथ वा मनदेवपदे जीवेंद्रियपरे भवतां हंस इति मंत्र एवैव परोस्तु ऊर्द्धमिति मंत्रः केवलजीवपरो भवतु अस्मि
ति मंत्रः पुनर्जीवनिरूपणार्थं कर्मवृत्तार्थं सूचको भवतु एवं चास्मि मंत्रांते पद्यमानं एतद्वैत इति ब्राह्मणमप्यस्मि
ति मंत्रं सूचित जीवेश सामानाधिकरण्यप्रकाशकं सत्संगतं भवतीति चेत् न जीवस्य स्वच्छया स्वातंत्र्येण प्राणापाना

राम०
७२

रिनियंत त्ववाधात् जीवस्य स्वातंत्र्ये च जन्ममरणदिकं दुःखाक्रान्तं गच्छीयात् आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतो
रिति श्वेताश्वतरश्रुतिरपि विधीयते अथेश विवेचनस्यार्थं परत्वात्कलीभूतात्तदर्थं परमं पठति
स्येति अस्य देहता हात्म्याभिमानिनः विसंस्मानस्य भाग्यवशेन साधनचतुष्टयसंपत्त्या देहता हात्म्याभि
मानरहितस्य साक्षात्कारविहता विघस्य शरीरस्य ता हात्म्याभिमाना भावात्प्राप्तसमाप्तिपर्यंतं गृहे
पुरुष इव पृथक्कालं प्रतीक्ष्य देहस्थितस्य देहिनः भूतपूर्वगत्या देहाभिमानिनः जीवन्मुक्तस्य देहादि
मुच्यमानस्य स्थूलसूक्ष्मलक्षणात् पृथग्भूतस्य विदेहकेवल्यं प्राप्तस्य अत्र हं स ऊर्ध्वमिति मंत्रोक्ते शोधि
तेश्च स्वरूपे किंपरिशिष्यते शोधितजीवस्वरूपाधिकं किमपि न तेन जीवेशसामानाधिकरणं घटत इति संग्रहार्थः
अत्र किमिति परं क्लीबं वस्तु परं परितर्हि काकायो जनीयं किंपरिशिष्यते न किमपीत्यर्थः यदा किंपरमव्ययमाक्षेपप
रं अत्रेष्टाधिष्ठानस्वरूपे जीवाधिष्ठानस्वरूपात्परिशिष्यते किमित्यन्वयः अत्रपरिशिष्यते इत्यस्य विशेष्यत्वेन कि
मपीत्यध्याहार्यो एवं चातिरिक्तं किमपि नास्ति पारमार्थिकविशेष्यीभूतचैतन्यस्यैकत्वादिति ज्ञेयार्थः अत्रात्र किं

क०भा०
७३

परिशिष्यन इति वक्तुं ये सति किमवेति किं परस्पादोपाठः किमिति परं वस्तु परं लीबे प्रथमांतमिति ज्ञापनाय। किं परम
व्ययमाक्षेपपरमिति पक्षे सर्वथातिरिच्यमानं शोने स्वर्थे दृढीकरणाय किं परस्य प्रथमपाठ इति विवेकः। अथ प्रा
णापानसंधौ वामन पराम्यः किमर्थमीशः स्वीक्रियते प्राणापानबलेनैव जीवो जीवस्तिष्ठत्वित्याशंको शंप्रा
णापानसंधावभिष्यक्तं साधयति। न प्राणेनेति। कश्चनकोपि मर्त्यो जीवः न प्राणेन जीवति नापानेन जीवति।
अत्र एकोपि जीवः प्राणापानाभ्यां न जीवतीति कथं नेन प्राणापानयोः सामर्थ्यलेपोपिनेति तापितं भवति
तु शब्दः प्राणापानवैलक्षण्यपद्योतनाय। इतरेण तु प्राणापानसंधिगतेनाभिष्यक्तेन वामनेन तु सर्वेपि जी
वा जीवति। अत्र बहुवचनेने प्रो निरतिशये सामर्थ्यं प्रदर्शितं भवति। इतरः कश्चिपेक्षायामाह यस्मिन्निति
यस्मिन् संधिगे एतौ प्राणापानौ बुधाश्रितौ सस्तेनेतरेणोत्पन्नयः। अत्र मर्त्यो जीवति कश्चनेति क्रियापदानं
तरे किं परपाठो मर्त्यातिरिक्तानामपि देवादीनां कश्चनेत्यनेन परित्यक्तं सूचनाय तेन मर्त्यादिषु कोपि प्राणापाना
भ्यां न जीवतीति ज्ञापितं भवति। न प्राणेन नापानेनेत्यत्र नमोः प्रथमपाठः प्राणापानयो जीवनमुख्यसा

राम०
७३

धनत्वाभावनिश्चयसूचनाय. अत्र न प्राणापानाभ्यामसौ जीवतिकश्च नेतिलघुनिर्देशो संभवति न च द्वयमुपादाय वाक्यमे
दलक्षणागौरवाद्वा रागाद्यानादीनां मिन्द्रियादीनां चानपारीत्यानिषेधोत्तापनीयो भवतीति विवेचनीयं. अतएव न प्राणेन न
पानेन पीतिसमुच्चयपरपदपाठाः संगतो भवति समुच्चयपरपदपाठेऽप्यमारो नैव समुच्चितेन वाक्यार्थपरिसमाप्तेर
न्येषामपीग्रह एव स्यात् समुच्चयपरपदेऽपेक्षितेऽपि तदपाठस्तु अन्येषु पक्षेणाशिवध्याकेचनपरार्थाः समुच्चया
भवन्ति तदप्रवृत्तिलसमुच्चयकं पठतीत्यमिति तदपाठोऽपि स निमित्तकोऽर्थान्तरमवघोतयेदिति हि क. मर्यादं न चि
केतसो विनेयस्य मर्यादलोकस्थत्वात्तदृशाय मेनेह प्रयुक्तं. अथ विषयस्यारंभार्थलक्षणा स्याति स्म त्वात्सहस्रकलोऽपि
पञ्चवदित्यमिति न्यायात् द्वितीयतृतीयवल्ली सूचितमात्रं तथैव द्वितीयतृतीयवल्ली पाठ्ये हीतसांसारिकजीवस्य स्वरूपं
च विवेचयितुं प्रतिजानीते हेतुतत्त्वादिना. हेतुहर्षः. नुक्पायां वाक्यारंभविषययो रिसनुशासनादत्र विषयार्थवाधा
तहर्षेण ह्यवावाप्रवक्ष्यामीति वाक्यमारभ्यत इति वा योजनीयं. इदं सर्वं नुभवगोचरमपरोक्षमखं तार्थस्वरूपसांसारिक
जीवस्वरूपसत्ताप्रकारं तेन नुभ्यं प्रवक्ष्यामि प्रकर्षणानिः संदेहं वक्ष्यामि कथयिष्यामि. इदं च सामान्यवाक्यं सामान्यात्मना

क० भा०

58

शाब्दबोधाय सामान्यात्मना कथनेन चोत्तरवाक्यार्थद्वयस्यापि युगपत्प्रथमं संग्रहाय तथा चेदं वाक्यार्थद्वयं वक्ष्यमाणं प्रकर्ष
णवक्ष्यामीत्यन्वयः तत्रैव पदार्थसंबन्धार्थस्य शिनामादौ रशो यन्संसारिकरूपमप्येति गुणमिति दर्शहेतौ तमेव न चि
केताः गुणग्रहास्त्वनमयादि रूपा मुस्थितं गुणं जीव इति यावत् । सनातनं अनादि ब्रह्म यथा च भवति येन प्रकारेणापि
भवति त्वचोः शोधनरिप्रकारेण भवति । आत्मा जीवश्च संसारिकः यथा च मरणं प्राप्य येनापि प्रकारेण मरणं मृत्युं प्रा
प्य लब्ध्वा यथा च येनापि प्रकारेण भवति तेनापि प्रकारेणैव वाक्यार्थद्वयं प्रवक्ष्यामि विशिष्य कथं पश्यामीति पूर्वोक्तान्वयः
अत्र चकारस्य यस्य सदेपर्यवसानाभावाद्वा द्वितीयमात्रात् सदेपि समन्वेति तथा च तेनापि प्रकारेणैव प्रकारान्तरस्यापि सं
ग्रहो भवति अतएव अग्निरित्यादि मनुष्यैर्वाक्यार्थद्वयेऽपि प्रकारान्तराणां मुपसंग्रहः संगतो भवति । अत्राखंडार्थस्य प्राक्प्रव
र्तितत्वेनोपस्थितत्वात् । प्रधानत्वोच्चप्रथमं तत्कथनं प्रतिज्ञा निबद्धा संसारिकजीवस्य प्रागनुपस्थितत्वात् त्वंपदार्थशोध
नागताच्च संसारिककथनं प्रतिज्ञा पश्चान्निबद्धा । अत्र प्रथमाद्वैतश्रुत्वरूपस्य द्वितीयाद्वैतसंसारिकरूपस्य च कथनं प्रतिज्ञा
तं भवति अत्र तेनैव मिति वनेत्यस्य तत्वे तु दृष्ट्यपेक्षया तत्वेनापि योजनं संगतमेव पक्षद्वयेऽप्युद्देश्यत्वं लक्षणाथैवेति विरोधा

॥

58

नुर्याता अथ गुह्यमिह पदनिर्णीतं यो ता न्येव भवेत्तथा च ते इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं गुह्यं जीवं सनातनं ब्रह्म
प्रवक्ष्यामि आत्मा यथा च मरणं प्राप्य भवति तथा वक्ष्यामीति क्रियानुषंगे ता वाक्त्र परित्याज्यः कुतो न क्रियते ते तुभ्यं
इदं गुह्यं जीवस्वरूपं सनातनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि हे गौतम आत्मा प्रमाता संधाभिमानि मरणं स्थूलदेहवियोगं प्राप्य यथा
च भवति तथा च प्रवक्ष्यामीति पूर्वोक्तं सर्वमेकं वाक्प्रमुखाद्वितीयं वाक्प्रमिति वा कुतो न योज्यते वाक्त्रै विध्यादाक
देविध्यस्योचितत्वात् लाघवात् यथा चेत्स्य पूर्ववाकोऽपकर्षेणान्वये गौरवा दुक्तविध्यापकर्षे विनाप्यन्यपसंभ
वारिति चेत्तनवाकादेविध्यापेक्षयापि वाकौक्यस्यातिलघुत्वात् भवतामप्यनुषंगदोषसत्वेन तेन सहायकत्वे
दोषः सम एव। अत्र मम प्रथमार्द्धे पदैकवाक्यं द्वितीयार्द्धे मपि पदैकवाक्यमिति वाक्त्रैविध्यं तच्चतुर्वाक्यार्थद्वयकर्मकं
वाक्योत्तरं भवति तथा च पदैकवाक्यताया वाकौक्यतायापेक्षया लघुतरत्वात् कस्य स्वपक्षे लाघवमिति चेत् अथ गुह्य
मिति परं ह्यस्यार्थकं ब्रह्मविशेषणं भवतु किं जीवपरत्वकल्पनेन एवं चायं मंत्रस्तत्परार्थमात्रपर एवास्त्विति चेत् स
त्यपरंतु सनातनमिति परस्मादपि विशेषणत्वेन ब्रह्मपरात्पूर्वमेव निर्देशः स्यादुत्पदवत् गुह्यपदं चाविशेष्यानंतरं नि

येति वक्तुमेतन्मयहायक यना ज्ञातव्या सो विदेहे सखितो भवति। अन्ये जीवा अनुनरकारि भोगादनुपपन्नाः स्यात्

क० भा०
७५

दिष्टं स्यात् अतो गुणमिति परं ब्रह्मातिरिक्तपरं सत्यं शेषप्रमाणबलेनापत्यायोगबलेन च जीवपरमित्येव निर्णीयते। किंचोत्तरत्र तदेव शुक्रमित्यदिनाः स्वार्थनिरूपणात् प्रतिज्ञायो यमस्वार्थपरसमुचितैव। एवं गौतमेत्यस्याहौ पुरानीयस्य सर्वानेपाठः न चिकेत सोऽथ प्रहस्युद्देश्यत्वेऽपि ग्रंथेनेनान संपादनीयज्ञानोद्देश्यत्वं साधनचतुष्टय संपत्तिमत्सकलजनसाधारणं भवति न तु न चिकेतो मात्रगतमिति सूचयितुमिति विभावनीयं। अथ सूचीकृत्य हेत्यायेन प्रतिज्ञाक्रमविरोधेऽपि प्रथमं सांसारिकजीवस्वरूपं संग्रहेण दर्शयति योनिमित्यादिना। अन्ये केचन हेति नः शरीराभिमानिनः पश्चात् कर्मवृत्तौ नुष्ठितं शुभाशुभलक्षणमनतिक्रम्य पश्चात् शुभं पुरुषं परोक्षज्ञानोपासना शाब्दानादिलक्षणमनतिक्रम्य योनिं देवमनुष्यनारकितिर्यगादिभोगयोग्यायोनिं प्रपद्यन्ते प्रकर्षेण प्राप्नुवंति शरीरत्वा यशरीरसंपन्नयेऽत्रैव शरीरितारो वक्षादिदेहं संयेति सम्यक् प्राप्नुवंतीत्यन्वयः। अत्र यथाश्रुतमित्यस्य कर्मोक्तेः पश्चात्पाठः कर्मसर्वजीवसाधारणं विना यत्नमपि भवेत्ततः कर्मव्यापकं श्रुतं तु क्वचिदेव जने महता यत्नेन संपादनीयं च भवेदिति सूचनाय। अथ योनिमन्य इत्यत्र निरूपितं सांसारिकं जीवमुपादाय तद्दीयां त्वचं संशो

यस्या

राम०
७५

धितोर्दृश्यन् जीवेश सामानाधिकरणमप्यष्टमयो दयादर्शयति सार्धं न मनुना एष सुप्तेष्वित्यादिना। एष इति पदे यो
निमग्न इति पूर्वमेव परिग्रहीत निखापरोक्षे जीवे परामृशति एष पुरुषः नित्यापरोक्षः पुरिषावनात् पुरुषो जीव इन्द्रिये
बुच ध्रुवादिषु दर्शविधेषु सुप्तेषु सत्सु उपरितेषु सत्सु बुद्ध्याधि वशेन कामं यथेच्छं कामं काम्यमानं वस्तु जाते
निर्मिताः सन् उत्साह्यन् सन् जागर्ति जागरूको भवति। अत्र स्वप्न ग्रहाण जाग्रदुपाधिपरिहारः। अनेनाप्यु-
पाधयः स्वप्नादिगताः बुद्ध्यादयः सुषुप्त्याद्यवलम्बेन शोधनीया इति सूचितं भवति। अत्र कामं यथेष्टमिति कथ्यते
न बाह्य सामग्र्य लपेशत्वसूचनेन स्वप्नस्य केवलमानसत्वमेव प्रकाशितं भवति। अत्र सुप्तेष्वित्यत्र विप्रिक्षा चो-
ष्ठीभूतैर्द्रियादैर्ग्रहाण आविद्यास्थूलदेहवासनादेरपि ग्रहाणां या तया चतरेव जीवस्वरूपमेव पुनः पुनः बाधा सा-
मानाधिकराण्यालक्षणाया वा केवल विशेष्यां शमा नेणाज्ञापिततत्कार्यभूत शुद्ध स्वरूपमुच्यते तत् जीवस्व-
रूपमेव ब्रह्मविध्यपरिच्छेद रहित भूमरूपमुच्यते। तदेव जीवस्वरूपमेवावृतं मुक्तिस्वरूपमुच्यते। अनेन स्वरूपल-
क्षणाद्वाः स्वराशौ निरूपितो भवति। अथ तटस्थलक्षणाद्वा विबुद्धिवैशद्याया संशयदर्शयति तस्मिन्निति

क० भा०

७६

स्मिन् जीवस्वरूपे शोधिते सर्वे पिलोका जडा जडवर्गा लक्षणाः श्रिताः स्थिताः अनेन लोकश्रितत्वमीशागतं जीवकथि
तमभेदमेव गमयितुं आश्रितत्वमेव व्यतिरेकेण द्रव्यतितदितितत् शोधितजीवस्वरूपं लोकेषु निरुक्तेषु रुक्मनको
पिलोकः नास्तीति नातिक्रम्यति श्रुति एवं चेह जीवोद्देशेने शाभेदविधानात् तस्य परे क्षजीव परत्वकल्पना याव
तोलोपन्यायानुसंधानाद्यपेक्षत्वेन स्पष्टं जीवेश सामानाधिकरणभावादेतद्वैतद्विति ब्राह्मणं प्रवृत्तात्ययता
पनपरमिह संगतमेवात्रैषमुपेक्षितमनुसिद्धमखं दार्थ्यमुपादाय तस्मिन्नेवाखं दार्थ्यं पारमार्थिकम
द्वितीयत्वापरपर्यायमभेदव्यापकत्वं जीवत्वादभेदाध्यासे चेत्ताभेदस्यैव पारमार्थिकत्वव्यवस्था यकं दर्शय
ति अग्निर्वायुरित्यादिभ्यां मंत्राभ्यां बहिष्पतेजस्वापरित्यागेनार्थमिव्यक्तप्रकाशरूपेण च प्रतिरूपग्रहाविनि
र्मुक्तं सत्त्वं भूतं अत्र तानेच्छाशक्त्यभिप्रायेणाग्निमनुः क्रियाशक्त्यभिप्रायेण वायुमनुरित्युपनिरुक्तिः अथ भुवन
प्रवेशसर्वभूतान्तरात्मत्वयोः कोभेद इति चेत् भुवनप्रवेशसंबन्धमात्रं सर्वभूतान्तरात्मत्वं संबन्धपूर्वकं सकलवस्तुसत्ता
परत्वमिति भेदः असिद्धताद्योक्तयोः समासः परिगृहीतः अथोपमाने बहिर्द्वन्द्वोपादानमुपमेये तु स्पष्टमेवोपात्तं तत्किं

राम०

७६

निबन्धनमिति चेत्। अग्निवाघोर्बहिष् सर्वजनसिद्धं आंतरत्वमेव केवलमप्रकटत्वात्साराणीयं उपमेयेतु बहिष्स्थि
तिरंतरस्थितिश्च प्रतिरूपात्मना लोकप्रसिध्यभावात्कथनीया भवति। अत्र प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमाप्रतियातना प्रति
च्छाया॥ प्रतिरूपतिरित्यादिवत्प्रतिरूपपरस्य प्रतिबिंबरूपार्थपरत्वेन प्रतिपरस्य समस्तत्वाद्द्रूपं प्रतिरूपं च यायं प्रतीति
परमप्राप्तये मेव। अत्र प्रतीत्यस्यापेक्षितस्याप्यपाठस्तु अवच्छेदवादः प्रतिबिंबवादवदेवेह स्तीति सूचनाय घटसं
वृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा। घटो नीयेतनाकाशं तद्वज्जीवो न भोपमः॥ एकधा बद्धुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति प
क्षद्वयस्यापि श्रुतिपरिग्रहदर्शनात्। अथोपाधेरूपाधिकृतप्रतिरूपभावो देव्याध्यासिकत्वानेनात्मनो न गुणारोपारि
त्यशे इति सदृष्टांतमारसूर्यइत्यादिना। सूर्यः किरणद्वारा च दृष्टेति गोपि भवति च धुहतिवात्योपि भवति। एवमयमा
त्मा तरोपि भवति। अतो न संबध्नाति तरो वात्योपि भवति। अनेन व्यापकत्वसूचनान्ननुपाधिपरिच्छेदराहित्या उपा
धिकृतारोपानस्य शंतीति सूचितं भवति। अत्र चाक्षुषैरित्यादेः क्रियातः पूर्वपठनीयस्य पञ्चाखाठः च धुषोगत्तोर
पि वात्यैरंतरैश्च न संबध्नाति आंतरैर्होषैरपि न संबध्नातीति द्योतनाया अतएवोपमेयवाक्येपि क्रियानंतरमेव दुःख

क०भा०
७७

परपाठः समादृतः लोकसुखारिनापिन लिप्यत इति हापनापतेन कायकोधाघस्य षीति बोधितं भवति। अथ यस्य ब्रह्मचे
ति द्वितीयवत्यं तमनु प्रतिपारित मीशं विवृण्वन् द्वितीयतृतीयवत्यभिमतं जीवेष्टासामानाधिकरान्प सफलं विशार
यति एको वशी नित्यो नित्यानामिति नुभ्यो वशी वशी स्या स्तीति वशी स्वाधीनमाया तत्कायेष्टा लित्यात् सर्वभूतां
तरात्मा सर्वेषां भूतानामेतरात्मा अभिन्न निमित्तोपाहानतया सजाग्रहोतयोमीच एकं रूपं स्वस्वरूपं मायोपाधितो वि
वर्तेरूपतया बहुधा विविध प्रपंचात्मनायः ईशः करोति उत्साहयति। अत्रैकमित्यस्य ग्रहणमये बहु रूपताग्रहणो वि
रोधस्फूर्त्तः। विरोधपरिहारस्तु विवर्तनवादेन विज्ञेयः अनेनैकमिति पदग्रहणस्य फलं विवर्तनवादस्य च नमिति सिद्धं त
मीशयेधीराजनाः आत्मस्य आत्मनिरेहादिगुहायामविद्यातापोतिष्ठतीति आत्मस्य जीवं जीवाभिन्नं त्वक
शोधनेन अनुपश्यति शोधनानंतरं साक्षात् कुर्वतीति तेषां शाश्वतं नित्यं निरतिशयं मोक्षाख्यं सुखं भवति इतरेषां
भेददर्शिनानां भवतीति योजना। अत्रयः एकोपिवशी सन् सर्वभूतां तरात्मा भवति यः एकमपि रूपं स्वस्वरूपं स्वाधि
ष्ठानचैतन्यं बहुधा करोति यः नित्यानामपि नित्यः चेतनानामपि चेतनः बहूनामप्येकश्च भवति यः कामान् विदधा

राम०
७७

नीतिवाक्यभेदप्रकारः अत्र योग्यतया चकरोऽपि कारणाध्याहरेण प्ररणीयाः तेषामपेक्षितानामपीहापाठः श्रूय
माणाविशेषणसंज्ञातीयविशेषणानामप्येषामपि बहूनामुपसंग्रहेन भूयदिति अनुपपत्तिरनुसृत्युक्तीहीन
पश्यति अनुपपत्त्यादाश्रयणारेः पश्यतीत्यर्थः अत्र युक्त्यनुसरणारेः संसारस्यागर्भवत्त्वेन तत्रापि धैर्यस्य हेतुत्वाद्
रा इति परं क्रियातः पूर्वमेव पठितुमुचितमपि श्रवणादूर्ध्वक्रमेण धैर्यमुत्तरोत्तरं दृढतरं भवतीति सूचनाय मुमुक्षुद्वये
पि पश्चात्पठितं अथैकोवशीत्यादि मनुद्वयमपि नाखंडार्थपरं भवतु किंतु केवलेशपरं सद्यस्मिन् सचेति मंत्रविवरणं
हेतु इति मंत्रवद्भवतु आत्मस्थमिति परमपि जीवपरं माभूत् किंतु जीवांतर्क्यमिपरं भवतु ध्यातो रधिकस्यैवं सति फल
पुष्टिर्हि द्वेऽहोरात्रे प्रज्ञानस्य महारखंडार्थज्ञानद्वारमुक्तिहेतुत्वात्सुखशांत्यादि फलसंबन्धो विद्यत एवेति न कोपि वि
रोध इति चेत् सत्यं परंतु नृनीये मंत्रे तदेतदिति मन्येत इति एकोवशीत्यादि मनुद्वयस्याखंडार्थपरत्वेन विवरणं दृष्टव्यमानं
भवन्मतेनैव संगते भवेत् अत्र कामान् विरधातीति वक्तव्ये कामपरस्य पश्चात्पाठः कर्मानुरूपेण दुःखाद्यपि विरधाती
त्यंशस्यापि परिग्रहाय अथैकोवशीत्यादि मंत्रद्वयेपि न तस्यार्थोद्देशेन त्वं परार्थभावो विहितस्तद्व्याख्यानं सुपात्रास्तत्र

क० भा०

७८

तन्मेवद्वयसिद्धिं सामानाधिकरण्यं न चिकेतस्तथैवानुवहन् अखंडार्थगतं स्वरूपविशेषं संदेहेन हेतुना पृच्छति तदेतदिति तद्दी
शस्वरूपं एतज्जीवस्वरूपं भवतीति अखंडार्थात्मना मन्यते अखंडार्थ एव परमपुरुषार्थ इति जानन्तीत्यर्थः तदिति नुवित्तं
तत्परमं सुखं कथं केन प्रकारेण केन स्वरूपेण हं विजानीयां विशेषेण जानीयां परमसुखे प्रकाशीभूतं स्वरूपं किं वा भवति ये
न प्रकारेण स्वरूपेण जानीयां स्वप्रकाशत्वेन तज्ज्ञेयं वोतास्वप्रकाशत्वेनेति भावः तदेव वैकल्पिकं कोटिद्वयं स्फुटं
भेदं किं चित्स्यादित्यतस्तु खं किमुभातिस्वप्रकाशं वा न भाति वा स्वप्रकाशं न भवति वेत्यर्थः अथ तदेतदिति न चिकेतसा प्रश्ने
प्रवर्तिते सति यमुत्तरं पतितं न तत्रेति तत्र तस्मिन् विषये अखंडार्थं लक्षणं विषयं तथा च सूर्योदयो जडत्वात् अखंडार्थं विष
येन समर्थः प्रकाशनायेति भावः अत्र सूर्यवाक्ये विद्युद्वाक्ये च भालि क्रियापीठता चंद्राग्निवाक्ययोस्तनुषंगेण भाति
क्रियान्वयो भिद्यतः एवं च क्वचित् क्रियापाठः क्वचिदनुषंग इति वै रूपं दिव्यतेजः सूर्यस्य महत्वाद्वा द्रव्यतेजः सुविद्युतो
महत्वात्तद्वाक्ये क्रियानिर्देशोऽन्यत्रानुषंगश्चोत्रस्यासंताप्यत्वसूचनाय अत्रेमात्रप्रमितिनिर्देशात् समापवन्निमे
घलोकोपरि स्थिततेज एव विद्युत्पदेनाग्निपदेन भौममेव तेजः सर्वलोकोपकारकं परिणत्यते तथा च सूर्यचंद्रादिविदं प

ताप०

७८

हामयोगाद्वर्तित्वविद्युदाहविदपरप्रयोगात्समीपवर्तित्वसूच्यतइतिवेदितव्यं॥तत्परसर्वपरदुवचनानिपठितसूर्योदी
नामेवोपस्थितत्वात्तदामशोकानिस्तथाभाभूतकिंतुप्रपंचसामान्यस्येहप्राप्तशोभवत्विति।तत्रैवसतिसर्वपदेनपुंसकंवाको
तेपठितमिति विवक्षितार्थःसिद्धोभवति।मेवमेवकारेणान्यानुरागाव्यावर्त्यते।अन्यच्चशक्तितेपदार्थोतरंवेदितव्यं।अतमे
वभातमनुभानीत्युक्तंतत्रभानानुत्पराणभानस्यभानोत्रभावित्वमात्रेणविस्मृतएवंचपदार्थानांभानंस्वाभाविकमेवास्
उभानोत्रंभवतीतिभ्रमःस्यात्तन्माभूत्।अत्रउभानाधीनमेवपदार्थानांभानमितिपृष्टीकर्तुंमेवभातमनुभातिसर्वमि
तिचरणविवराणयतस्यभासेतिनुरीयचरणप्रवर्तितमिति विवेक्तव्यं।अथसहस्रकृत्वोपिपश्यंवदितव्यमिति न्यायेन
महाविश्वार्थसामानधिकरणपदार्थप्रकाशयितुंषष्ठवत्याघेनसाईनमनुनानुसंधत्ते ऊर्ध्वमूलरत्यादिनाअत्रोर्ध्वमूलइत्यर्थ
मनुमपारिपंचकोशविच्छिन्नजीवपरंपरामेषसुप्तेषुजागतीतिपूर्वोक्तस्यस्वभावस्याप्रतिपादनपूर्वकंजीवपरत्वात्तज्जी
वोद्देशेनतदेवमुक्तमितिमनुनाशोधितेशाभेदविधानेनोर्ध्वमूलमंत्रेपितदेवमुक्तमित्यादिमनोरविकृतहूपेणपाठकप्रत्य
भिज्ञानान्नतथैवजीवोद्देशेनेशाभेदविधानौचित्यात्।ऊर्ध्वमूलइत्यर्द्धजीवपामेषसुप्तेष्वितिमंत्रवत्एवजीवःअन्तमया

क० भा०
७५

दिकोशावच्छिन्नः ऊर्ध्वमूलः ऊर्ध्वमूलमूलमिव स्थितं शिरो लक्षणा यस्य संघाताभिमानिनः यदा ऊर्ध्वं सर्वतत्वेभ्योऽप्यविधारिष्ये
मूलं भूमरूपमधिष्ठानं भूतचैतन्यं यस्य संघातरूपजीवस्य स तथा। अवाकूशाखः हस्तपादादिलक्षणा शाखावान् यदा भूमा
धिष्ठानतो निर्गता धातुः प्रवृत्तसारादि पृथिव्यंतशाखावान् अश्वत्थः प्लोपिताने सति न तिष्ठतीत्यश्वत्थसनातनः विना
ज्ञानमनुग्रहत्वादनो कालमारभ्य प्रवृत्तत्वाच्च विरंतो भवति तदेव एतदेव जीवस्वरूपं अत्रैकारलोपश्चादसः शुक्रं शु
द्धतत्त्वसर्वस्मादपि महदुपतदेव अमृतं निष्प्रेयसस्वरूपमुच्यते एवं चेहवाधायां सामानाधिकरण्यमिति शेषं स्वार्थः
परीगृहीतो भवति तस्मिन्नेव शोधितत्वं पदार्थ एव लोकाः सर्वे विधिताः स्थिताः तत्शोधितत्वं पदार्थस्वरूपं भूमरूपं क
श्चन कोपिलोकः नास्तीति नातिक्रामति भूम्नः सर्वाधिष्ठानत्वात् अत्र तदेव शुक्रमित्यादि विशेषणत्रयं स्वरूपलक्षणाभि
प्रायकं तेनानेहादयः प्रधानस्येति स्वरूपलक्षणा नुगुणा गुणाः उपसंहरणीयाः तस्मिन् लोका इति वाक्यं तस्य लक्ष
णा तात्पर्यकं तेन नोवा इमानि भूतानीत्याद्युपात्रगुणाग्राह्या इति संग्रहार्थः। अत्र तदेव शुक्रं ब्रह्मा मृतं चोच्यते इति लघुभूतै
कवाकविरचने संभवति वाक्यत्रयं च ननु भूतं तत्परावृत्तिद्वारा जीवस्वरूपेषु कृत्रस्वामृताभेदेनैव केनापि प्रमाणेन विरुद्धं

एव
७५

नाप्यत्र कविराशं काविधेयेति संशयासेभावनाविपरीतभावनादयो न कार्या इत्यखंडार्थे रूपं विषयं दृष्टीकरोति। अतएव तदेव
श्रुकारे स्वरूपं भवतीत्यनुक्तोच्यते इति कथं नात्नमहीयानुभवेनैवाहं वदामि कश्चिरेकस्य पुरुषस्य धर्मरूपा नुभवस्यापि संभा
वितत्वेन विषयसाधकतायास्तस्याभ्युपगंतुमशक्यत्वाद्यमेव नमोच्यमानोपपत्तं तदर्थोलीक एव धर्ममूलकत्वादिति
नाशंकनीयं परेषामपि बहूनां तत्त्वज्ञाना मेवमेवानुभवदर्शनाद्यथानुभवतैरुच्यमानत्वादेकस्य कदाचिद्रूपसंभवेपि
बहूनां तत्त्वत्वेनेमानाशंका नैव त्रिरियोपनिषदि जीवन्मुक्तानुभवस्याहमन्नमित्यादिना सुवर्णज्योतिरित्येतेन प्र
दर्शनान् पुरुषाणां कथंचिद्रूपसंभवेपि वेदपुरुषस्य धर्मप्रमाणरिहोष सामान्यस्याप्यभावेन तेन वेदपुरुषोशा
वास्यादिश्रुतिषु सर्वत्रापि यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्रको मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादि
वचनैराखंडार्थस्य स्पष्टमेव निरुच्यमानत्वादिति स्मरितं भवति। तथाच न देवश्रुकारि रूपं उच्यते जीवन्मुक्तैरनुभवपरैर्नि
र्दोषाणां वेदपुरुषाणां सार्थः। अथ न देवेत्यादिषु वाक्येषु प्रथमतः तीयवाक्योरेवकार उपलभ्यते न मध्यमे वाक्ये एवं चै
वकारपादोद्देश्यं सत्कथं प्रीहरणीयमिति चेत् आशंकितवत्सुतरव्यावर्तनापत्तिलैवकार इत्युक्तं तत्र विधायि

क. भा. ८०

रम्यत्वलक्षणब्रह्मत्वेविधीयमानेनिरुक्ताशंकाशुक्लामृतत्वयोरिवनोदेसेवाब्रह्मपदेनवस्तुसामान्यवृत्तपरिच्छेदाभावबो
धनाज्जीवारतिरिक्तं ब्रह्मभवतुन जीव इति वक्तुमशक्यत्वात् ब्रह्मपदेन सर्वात्मत्वघोतनेन जीववृत्तपरिच्छेदराहिसंस्थापि
हापनेन जीवेशाभेदसिद्धेः एवं च ब्रह्मवाक्येनावदेवकारापाठः समुचित एव। स्थिता इति प्रयोगे चेतस्याधिकरणशक्तिप्रधा
नत्वेनाधिकरणत्वलक्षणकारकत्वं भूतले घट इत्यादाविवाधारसमसनाकमेव प्रसज्येत नन्माभूदिति श्रित्रे वा विवक्षितक
र्मा परिगृहीतः एवं च तस्मिन्निति सप्तम्याधिकरणत्वमवास्तवमौ पाधिकमेव प्रतिपाद्यमिति वेदितव्यं। अथ न जायते प्रिय
ते वा विपश्चिदित्यानायस्य ब्रह्मचक्षुश्चेत्यादिनास्त्वितेतत्पराथं सामानाधिकरण्यं विस्पष्टीकरोति यदिति। अथ परि
देकिंचेति मंत्रे उद्यतवज्रवन्नुपशक्त्या उद्यतवज्रत्वेन निरंकुशं भयहेतुत्वाद्भयत्वेन च परमात्मरूपं निरूपितं सप्रतितरेव भय
हेतुत्वे द्वितीयवत्यापस्य ब्रह्मवृत्तिप्रान्तमनुना परिगृहीतमवसुसाविशदयति भय इति यस्य ब्रह्मचक्षुश्चेति द्वितीयवत्येतम
नो ब्रह्मक्षेत्रपदे प्रपंचोपलक्षणपरे इति प्राग्भिहितं तदेव हेतुदीर्घादीनां ग्रहणेन प्रकटीकृतं भवति। अथ द्वितीयवत्येतपठि
तं यस्य ब्रह्मवेति मनुयदिदेकिंचे भयारसेति मनुष्या विवक्ष्यक्रमप्राप्तं नृतीयवत्यादौ पठितं रूतमिति मंत्रं विदहोति इति शरीर

भित्तः सकर्मकत्वात्

रा. ८०

सदेहस्य विस्मयः विस्मयना तूर्वमेवेह मनुष्यलोके बोद्धुं साक्षात्कर्तुं प्रकरणा सामर्थ्या दुर्ध्वमूलारिमेव सिद्धमसंशयमितिकर्मप
देहराणीयं अशकत् अशक्नुवानं चेतर्हिततः साक्षात्काराभावात् हेतोः मानुषदेहावसानसमय एव विदेहकैवल्या प्रसक्ते
येथा कर्मपासनपरोक्षतानं सर्मेषु सृज्यते फलानियेषु ते सुलोकेषु शरीरत्वाय देहपरिग्रहाय कल्पते समर्थो भवति।
अनेन मानुषदेहसमय एवात्मसाक्षात्कारो जननीय इति सिद्धं भवति। अथेनमेव मेव तृतीयो गुरुर्गहवार्थत्वाद्या चष्टे
यथेसादिना आरर्षोर्पणे यथा मुखारिनिष्ठत्वे बहुकालमेक रूपं भातितथात्मनि मानुषेऽस्मिन् देहे अखण्डार्थः सुसु
ष्टं प्रकाशेन यथा स्वार्थगजारयश्चलाः क्षणमात्रभासास्तथो ध्वनिपितलोके मनसो विषये चंचलत्वादतिम
लिन तथा खण्डार्थो भासेन यथा सुचंचला सुमुखारिपरिहारे इव क्षणिकभानमिव भवति। तथा गंधर्वलोके बहुविषय
या संगारसत्यमेवा विराध्यभासेन भवति। अधस्तनब्रह्मलोके छायायां घट इवाखण्डार्थो भासेन विशदं ऊर्ध्वब्रह्मलोके आ
तपे घट इवात्मास्पृष्टतरे भासेतेत्यर्थः अनेनेह लोके सत्त्वरसाक्षात्कारनशीलमेव मुक्तिर्भवति। तमपहायात्मानं रश्मि
मित्यादेस्तद्विद्मोः परमं परमित्यंतस्य प्रकरणाप्यर्थं ततो यवल्लीगत रूपकोपमादेर्विवक्षितार्था द्विर्भूतत्वात्तदंशपरिहारेण

प्रथमं हस्तीयं भवति। मुच्यते संसारान्महाखंडार्थसाक्षात्कारेणाविधानिवर्जनात्मुक्तो भवति। जीवन्मुक्तवस्थाः नेन प्रति
पादिता भवति। अमृतत्वं जीवन्मुक्तं नंतरं विदेहकैवल्यं चे गच्छति प्राप्नोति। यदा पूर्वोऽखनिवृत्तिः पश्चादनेरावाप्तिरिति मे
रः समुत्पन्नः। अथैदियेभ्यः परात्पर्याश्रितं तीव्रं मनुष्यस्यैदियेभ्यः परं मन इत्यादि मंत्राभ्यां विद्यतत्वात्क्रमप्राप्त
मेव सर्वेष्टि तिमं ज्ञानोपः। य विशेषमुपायान्तरं निराकरणापूर्वकं दर्शयन् विवृणोति न संदृश इत्यादिनामंत्रेण। अस्या
त्मनो रूपस्वरूपे संदृशे प्रकाशने विषये न तिष्ठति कर्तृरूपतया न वर्जित एव। अविद्यावत्त्वेन जनान्मत्तिसंविदानं प्रका
शनाभावात्। तथा च। ऽतोत्मान प्रकाशते इति कथितं भवति। अत्र चक्षुः परं करणं ता एतामुपलक्ष्य तां तया च कश्च
न कोपि ज्ञेयः एते वस्तुतोऽप्येवमप्यात्मानं चक्षुषा चक्षुः शरीरकरणाग्रामेण रूपादि रहितत्वात् न पश्यति चक्षुः शरीरं ना
पादिप्रदिष्ये घेव प्रवृत्तेः। अनेनानुमानादिप्रमाणानामप्युपलक्षणाविधयान्वतारः सचितो भवति तेषामपि व्या
प्तिग्रहसादृश्यादिना न शक्तिग्रहादिमूलकत्वात् तेषामपि रूपादिगुणवत्त्वेन प्रवृत्त्या निर्गुणो महत्तयो गतः। तथा चै
ष सर्वेषु भूतेषु गृह्यमान प्रकाशते इति पूर्वोद्धेन संदृशे इति पूर्वोद्धेन विवृत्तं भवति। इति अत्र पश्यतीत्यनुषज्यते। इ

क० भा०
८२

राबुध्यामनीवामनीसपाअहंकारेणमनसामानसेनत्रिविधेनाप्यंतःकरणेनसांख्यादितंत्रासिद्धेनअभिकृताःसमर्थौ
जनस्तुमुहांतःकरणेनजनस्तुएनेनित्यापरोक्षमात्मानंप्रपतीत्यन्वयः॥ हरेःसांख्यादेनदृश्यतेत्वग्रपाबुध्यासूक्ष्मया
सूक्ष्मादृष्टीभिरित्युक्तंराद्रीविहतोवेदितव्यः एषसर्वेष्टितिमनौफलातिदेशान्नसंदर्शयेतन्मंत्रस्यतद्विवरणरूपत्वा
त्तन्मंत्रापेक्षितंफलाद्योपयति॥ अथनसंदर्शयतिमंत्रेहृदाद्यभिल्लसत्वेनामृतत्वमुक्तं॥ तत्रहृदाद्यभिल्लसताकहास्या
दित्याकांक्षायांतामाकांक्षाप्रयत्नरुतेपिबेतावितिनृतीयवल्लीविवरणरूपत्वारिहचेदित्यादिषष्ठवल्पाःक्रमप्राप्तं
उद्देशाद्मनसीत्येतिमंत्रंयथापंचेत्यादिभिरष्टभिर्मंत्रैर्व्याकरिष्यन्॥ तत्रप्रथमंप्रज्ञातिमित्त्राभ्यापच्येदिति
नृतीयवल्गेनमंत्रंसेप्रज्ञातंसेप्रज्ञातलक्षणोभयविधसमाधिपरत्वेनयोगपरतयाविस्पष्टयति॥ यदेति॥ आसं
तात्सर्वतोपिविषयतःपंचकर्मैन्द्रियाणिपंचज्ञानेन्द्रियाणिचमनसासहावतिष्ठतेपरितिक्रियाविशेषाण्यथाभव
तितथावतिष्ठतेनिष्प्रेष्टानिभवेतीतिपरितियावत्॥ बुद्धिश्चयथाभवतिनथानविचेष्टतिनचलतिनविचेष्टनीति
परितियावत्॥ अचतिष्ठतेइतिनृनविचेष्टनीतियत्तत्तत्प्रवस्थानलक्षणचेष्टाभावरूपंपरमांसमुक्तंछांतिमा

एत
८२

हुं वृद्धा इत्यत्र यः अत्र यदिति मान्यरूपेण निर्दिष्टमिति निर्देष्टो गतिमिति विधेयापेक्षया द्वैतसंक्षिप्तता प्रकृतिर्ने
लस्येति वतः। अत्र एवान्यत्र मनोऽभूवं नादर्शनाप्रौषमित्यादि श्रुतिप्रामाण्यात्। इन्द्रियैर्मनस्येव विषयसमर्पणा
च्चाथेतो मनसः प्राधान्येपि इन्द्रियाणां प्रकारान्तरेण प्राधान्यसूचनाय मनसा सहेति एवं च मनसः प्राधान्येपि इन्द्रिया
णामप्राधान्येपि इन्द्रियाणामनिर्गृहीतत्वे तास्येव समयमवलम्ब्य विषयाकारं मनसि समर्प्य संसारये पुरिति प्राधान्य
विवक्षया वतिष्ठेति निर्दिष्टं। अत्राहु रितिकथनात् सर्वप्रमाणसंमतिः सूचिता। अथ द्वितीयेन मनुना नामित्यादिना
निरुक्तबुद्ध्यादिस्थितिवैयर्थ्याविशेषे दर्शयति इन्द्रियधारणमिति अत्रेन्द्रियपदसिन्द्रियमनोबुद्धिपरं पूर्वमन्वेतथैव नि
र्देशात्तां अविचेष्टारितलक्षणरूपां स्थिरां अभ्यासपरिपाकेनाचंचला इन्द्रियधारणां इन्द्रियमनोबुद्धीनामखंडे पर
मात्मनिधारणं तस्मिन्नास्थितियोगं जीवेशौक्यं जीवेशौक्यकरत्वादविघाराहेन मन्यते जानेति न चात्राखंडार्थाका
रावस्थितिमेव बुद्धौ गम्यं तदार्थात्मकं तत्प्रायकत्वात्तानंतीत्याशयः। अथ तो योगमिति मन्यते इत्येतावन्तैवाभिमत
तार्थसिद्धेः स्थिरा इन्द्रियधारणमिति पदद्वयमप्यनर्थकं किंच नामित्यनेनेन्द्रियधारणया एव पूर्वमनूपात्तायाः परि

क०भा०
८३

ग्रहासुनरपिग्रहापुनरुक्ताधायकमितिचेरसंस्परंनुस्थिरमित्युक्तंग्रहासुर्वमस्थिरपियोगादिसंज्ञात
भतेइतिस्मृतिंभवेतेनास्थिरत्वेनोच्यमानावस्थासंप्रज्ञातसमाधिरेति। अत्रयोगःअहिप्रभवाप्ययौभव
तीत्यन्वयः। अत्रकारणयोर्भेदोपचारारिहकथनेयोगादहिप्रभवाप्ययौभवतस्तत्रयोगएवाहिप्रवाप्य
यौभवतीत्यतिशयसंपन्नयेनिरुक्तंएकोहृष्टःपंचनौकाभवतीतिवदु। तथाचतृतीयवल्लीविरतिरूपत्वात्पृष्ठ
वत्प्राग्रात्यमस्त्वपह्मपुनरादैनरर्णयिष्यन्पूर्वोदैनपरित्याज्येनास्त्वपह्मौपाधिकंमनसिनिधापोपा
धिविशेष्यति। नैवेति। अत्रप्रकरणानुरोधाद्वाक्यैकमेद्विषयसामान्यपरंचक्षुःपरंज्ञानेद्विषयसामान्यपरंमनःप
रंचसाहंकारमनःपरमिति विवेकः। अत्रवाक्येधुमेनसंप्राधान्यात्परिगृहीतानामन्योपलक्षकत्वमसुवि
द्भवति। तथाचचक्षुरादीनामखंडार्थपुरुषस्वरूपेप्रवृत्त्यभावात्पुरुषविषयकज्ञानमेवद्रापस्तमितिपुरुषोना
स्तीतिव्यवहारःकेवलमौपाधिकएवस्तुतोः। खंडार्थेनलक्षणापुरुषस्यबुद्धिगम्यत्वमवस्थापनादस्त्वपह्म
एवास्थिरीभूतइत्यभिप्रायः। अथनैववाचेसारभ्यनास्त्वपह्मउपाधिकोनस्वाभाविकइतिसाधितं संप्रतिता

रा०
८३

तत्पथार्थेन तु तस्य भावस्तत्त्वमिति तत्त्व ५ । विदे भाव परं किं तु पथार्थे ह तत्त्वस्य भावो पथार्थमिति ॥

वदस्ति पक्षे स्वाभाविकत्वेन साधयति अस्तीति । अस्तीति ब्रुवतः कथयतः पक्षादप्यत्र नास्तीति पक्षे न नास्ति
त्वं कथमुपलभ्यते केन प्रकारेण तावेत । अथ सत्तामंतरानास्ति पक्षसाधनमेव न संभवति सत्तायां च सिद्धायां सत्तायु
मएव पुरुषोऽखटार्थरूपः सिद्ध इति पक्षं सयुक्तिकमुपसंहरति अस्तीति । यस्मान्न अस्तित्वमेव पुरुषमंतरानसि
ध्यति तस्मान्न पुरुषोऽस्तीत्येवोपलब्धयः उभयोः पक्षयोः अस्तित्वपक्षे नास्तित्वपक्षे च अस्तित्वपक्षे पुरुषः
साक्षारेव सिध्यति नास्तित्वपक्षे नास्तित्वसत्ताप्रदत्तेन पुरुषः सिध्यतीति । उभयोरपि पक्षयोः पुरुषः अस्तीति
सत्ताप्रकारेणोपलब्धयः तावयः । अथास्ति परं भावप्रधानं अस्तित्वपरं इति परमनुकरणापरं अस्तित्वमित्ये
तत्त्वक्षणाप्रकारेणैव एवकारः पक्षान्तरं नास्तित्वलक्षणा मस्यात्त्वोपाधिके व्यावर्तयति । अत्रोभयोः पक्षयो
रस्तीत्येवोपलब्धयः प्रत्यक्षान्तरवाक्ये परिसमाप्ते तत्त्वभावेन चेत्यन्तरवाक्यारंभः चकारो यमिति कारबोधितप्र
कारसमुच्चयपरः । अस्तित्वप्रकारेणोपायोऽव्यस्तत्त्वभावेन च बोद्धव्य इत्यर्थः । अत्र यावत् न चात्र कल्पनासि
द्धसत्तायास्तित्वादेव्यवहारनिर्वाह इति वक्तुं शक्वं कल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगादधिष्ठानस्याविकल्पनिक

त्वेतस्याप्यविद्यानांतरं काल्पनिकं तस्याप्येवमि स न व स्याप नो । अस्तित्व एषु भावेन यथा चर्च्य पुरुषस्य सिध्यतीत्येनमर्थे यमः
 स्वयमेव विचारयति । अस्तीति अस्तीत्येवोपलब्धस्य एवकारः पूर्ववन्नास्तित्व निराकरणपरः पूर्वमेवकारेण व्यावर्तितस्य
 पुनरपि कथनं सर्वथा पुरुषेनास्तित्वेनाशंकनीयमिति द्योतनाय । अस्तित्वरूपेणानास्तित्वव्यावृत्तिपूर्वकमुपलब्धस्य प्र
 माणातो निर्णेतस्य पुरुषस्य तत्त्वभावो यथा चर्च्य प्रसीदति स तत्राष्टमभावेनानवस्थादोषादिपरिहास्य यथा चर्च्य पु
 रुषस्य सिध्यत्येवेति भावः । अत्र प्रसीदतीति प्रयोगाद्याथार्थ्यमिति निर्मलं प्रमाणासिद्धं वादिभिर्निराकर्तुं मण्यमिति
 तिसूचितं भवति । अथ पूर्वतृतीयवत्या यच्छेदाऽमनसीत्यादिना योगानुष्ठानप्रकारऽउक्तः षष्ठवत्यामपि यहा पंचावति
 ष्ठतस्यादिना महता प्रबंधेन तृतीयवल्ली विवराणां परेण योगानुष्ठाने समाप्ता तत्र योगानुष्ठानमिदं किं पत्कालं कर्तुं
 व्यभवतीति प्रश्ने सत्याफलसिद्धीत्याह यदेति द्वाभ्यां मनुष्यां अथेह मनुपन्ने तृतीयवत्या यच्छेदिति मनुर्न योगपरः किं
 नुष्ठानसाधनीभूतं द्रियारिनिपमनपरः एवं षष्ठवत्यामप्यस्यापहा पंचेत्यदिमनबोपि ज्ञानसाधनीभूतं द्रियनिग्रहा
 दिपराः तां योगमिति योगो हि प्रभवाप्ययो वित्तियोगपदे च न प्रसिद्धयोगपदे किं त्वं वदार्थे परे एवं योगः अदिप्रभवेति न प

दृष्टेः किं तु हीति पदच्छेदतथा च योगः अत्रैवार्थः प्रभवान्पयौ प्रपंचोत्पत्तिलयस्थानं भवतीत्यर्थे इति नास्यामुपनिषदि प्र
सिद्धयोगप्रसंग इति चेत् सत्यं परं तु वक्ष्यमिह योगप्रकरणं यच्छेत्परा पंचेति द्वयमपि भवतीत्यभ्युपेयं ग्रंथसमाप्तौ द्विती
यगुरुणा मृत्युप्रोक्तो न विकेतोऽथ लब्धा विधामेनां योगविधिं च कृत्स्नमित्यनेन ब्रह्मविद्यावत्कृत्स्नयोगविधेरपीह ग्रंथे
प्रस्तुतत्वेन विस्पष्टं निर्देशात् **अतो यच्छेद इति** परापंचेत्पारिच्योगपरमेवावस्थाभ्युपेयमिति दिक् **तत्राहौ** वासनाना
शो जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तोः साधनमित्याह **यदेति** अत्र पदसदवाकास्पदश्चात्मा ठात् पूर्ववाको ते इति पदं आर्थिकं कामा
इति विशेष्यस्य क्रियातः पूर्वसर्वसनेन निर्देष्टव्यस्य सर्वेति निर्देशः क्रियायां कामातिरिक्तानामपेक्षेयां चिदन्वयाय
को भलो भवो हर्कर्मबुद्धिगतवासनातिरिक्तधर्मोऽसंभाविताः सर्वे पि गृह्यन्ते **अथ** स्पष्टमेव तेषां मिह पाठः कुतो न कृत इति चे
द्वासनापेक्षयार्जव्यता सूचनाय **अत्र** पदसदवाकां विनापि हरिश्चिताः कामा यदा मुच्यन्ते इति वक्तुं शक्यत्वे विवाकौ द्विविध
विरचनेन तत्वाभ्यासशीलस्याग्रे वासनांतराणां अनुदयात् **का** विविषये आस्थाया अभावात् पूर्ववत्तकामानां वासनानां वा
आस्थाभावादेवाभावोपपत्तेः किमिति वासनाभावे महान्नयः क्रियते इत्याशंकापरिहाराय **अथ** मायायः यद्यपि तत्वाभ्या

क० भा०
८५

सकालेन विषयवासनानवोनाः प्रादुर्भवंति तद्विपरीतसामग्रीसत्वात् परंतु अनेकभवपरंपरासंपादिताः अप्रकटाः सूक्ष्मीभू-
तानानाविधानंतभवप्रदा अप्रिमिताः न केवलंतत्वाभ्यासमाहात्म्यादेव निरुद्धा भवन्तीति यत्परवाक्येन ते कामाः स्मार्यते सू-
क्ष्मरूपेणानियमेन संसेवेति। **अथ** परमिदं परेति परामृष्टकालानंतर्त्ये बोधयति एवं चानंतर्त्ये प्रतियोगिकोरोतत्काले तं
शस्य सिद्धत्वात्तदेव पाठेपिनानुपपत्तिः तथा च काममोचनकालानंतरमेव मर्त्यः मरणाशीलोऽपि जनस्तत्वाभ्यासपरिपा-
कवशादमृतः मरणा रहितो भवति। अनेन जीवन्मुक्तवस्थ्या प्रतिपादिता भवति। **अथ** मुक्तिसामान्यमेवेदं कुतो न प्रति-
पाद्यते अमृतो भवतीति परयोः साधारणत्वादिति चेत् सत्संपरंतूत्रात्रात्र ब्रह्मेत्यादिना विदेहकैवल्यस्य प्रतिपादनात्
पूर्वममृत इति परं साधारणत्वेऽपि पुनरुक्तिपरिहाराय जीवन्मुक्तिमेव ब्रूते इति निर्णीयते। **अथ** वासनानाशेति जी-
वन्मुक्तिविदेहकैवल्यमप्यह। **अनेन** जीवन्मुक्तानंतरभाविता विदेहकैवल्यस्य तथैव ब्रह्मेण मुक्तोर्द्वयोरपि निर्देशादह-
दतः कामविनाशानंतरं अत्र तत्वाभ्यासशरीरवद्वत् अखंडार्थभूतं समश्नुते सम्पदुपप्राप्नोति अत्र सम्पदुपप्राप्तिरभेदे-
नावस्थानं सर्ववाक्यसाधारणमिति न्यायेन ब्रह्म समश्नुते इत्येतावन्मात्रेणानिवोदे संभवति। **अत्रेति** परमधिकं सद्वै

रा०
८५

वेत्यर्थकं तेन लोकांतरादिगमनोत्तरं ब्रह्मप्राप्तिरिति कथने निराकृतं भवति कामनाशाभावे तु क्रमेण देशान्तरादिगमने प्रासंगिके सति
तत्र कामनाशे सति ब्रह्मप्राप्तिर्भवति चेत् भवतु नामात्राचवासनानाशपर्यंतं समाध्यनुष्ठानाद्येवेति न मिति भावः ॥ अथ काम
मोचने ब्रह्मावाप्तिरितिकाममंत्रे निरुक्तं काममुक्तिरेव करास्यादिसाक्षांश्यायामाह यदेति अत्र यदेति परस्परभेदश्च क्रियाच
यिनस्तत्तन्निधाने पठनीयस्य सर्वाष्टोपाठः कालस्य समुत्कर्षघोतनाय प्रभेदनकालोत्तरमेव कामनिवृत्त्या जीवन्मुक्तिर्न तु
वैमिति अत्र ग्रंथे परस्परप्रत्ययमात्रस्य क्रियातः पूर्वसर्वं पठने निर्देशे समुचिते पितृपाठः सर्वेपि अन्येषामपि भेदान्
याम अत्र ग्रंथे प्रत्ययतिरिक्ताः कर्मादिलक्षणाः विज्ञेयाः इहानुभूयमाने काममंत्रे स्पष्टप्राज्ञे प्रोक्षितत्वे पदार्थे हृदयस्य बुद्धे
ग्रंथयः ग्रंथयः पदवसंभ्रं धटकाः यदाप्रभिद्यंते अथ तदनंतरकाले इत्यनुयः ॥ अथ हृदयग्रंथय इति समस्तमेव कुतो न ह
पठितं ॥ हृदयस्यात्मना सह ग्रंथयो भवेतीत्युक्ते ग्रंथीनामुभयनिवृत्तत्वा उभयसाक्षात्त्वेनैकेन सह समासः कथं व
क्तव्यः पदार्थोत्तरानि रूपाकांक्षासत्त्वेनैकं विशिष्टार्थसंबंधघटनायोगारिति ॥ किं चात्मना सहैति संबंधं न बोधकं
पदमिह न पठितमेव एवं च समासप्रतिरोधकसंभावना नो ब्रह्मवत्तरात् ॥ किं चानेन हृदयस्य ग्रंथय इत्युक्ते हृदयस्य ग्रंथि

क० भा०
८६

वर्तकतायेयथातथानेनेति परबोधितस्यापि भवेत् इह सुक्ते इह परार्थस्य न स्वतः ग्रंथि प्रवर्तकत्वे इह यस्य स्वभावो देवात्म
नः संबंधप्रतियोगित्वमन्यायत्वे इह यसाह जिने एवं चाविद्या स्वाभाव्यादात्मनि ग्रंथिर्लभ्य इव भवति न स्वाभाविक इति इ
ह यस्यात्मना सहारे पित एव संबंधः आत्मानुस्वभावतः शुद्ध एव भवतीति लापितं भवतीत्यपि वेदितव्यं अत्र प्रभि
द्यंत इत्यत्र प्रेत्युपसर्गात् पुनरुत्थानं यथा न भवति तथा भेद न द्योसते इहेति परं यदेहेतानाध्यासः क्रियते तत्परमेव भ
वतु कर्मभूमिपरं चाभवतु इह चेदशकत् इह चेदवैश्वर्यत्वेव इह शरीरादौ आत्मसाक्षात्कारपरिपाकाभावाद् ग्रंथिभेदना
भावेतु ब्रह्मलोकगमनोत्तरं तत्र साक्षात्कारपरिपाकाद् ग्रंथिभेदेन सति मुक्तिर्भवति अतएव इह परममित ब्रह्मलोकगमना
र्थे प्राप्तं चेत्सुतरामेवेत्तु पुत्रानादी उक्तमणमार्गत्वेन लापितं भवति इह यस्य ग्रंथयो यदा प्रभिद्यंत इत्युक्ते ग्रंथीनामु
भयानिरूपितत्वादेकस्मिन् संबंधिनि इह ये सद्यो पाते सति द्वितीय प्रति संबंध्याकां क्षयाजननादकांक्षितार्थसम
पेते संभवसनाकांक्षितार्थसमपेतामन्याप्यमिति अथ पूर्ववाङ् मन आदीनां जीवोपकरणानां विलयसंपादनेन समा
धिजनितसाक्षात्कारविद्यानिवृत्त्यामुक्तिरित्युक्ते संप्रतियोगांगभूतवागादीदियविलयस्य समाधेस्तथा न विषयेषु

राम०
८६

रीरेरशयनतत्र संजातात्मसाक्षात्कारान्मुक्तिरशयति शतं चेति। अत्र शतं चैका चेति विधेयस्य प्रथमनिर्देशः एकशत
नाडीनां शरीरस्थितद्वासप्ततिसहस्रनाद्यपेक्षयापि प्राधान्यं द्योतयितुं। अथ शतमेका चेति शतचकारेणैवैकेन समु
च्चयसंभवात् प्रथमचकारेणैवैक इति चेत् सत्यं परंतु शतं चेति प्रथमचकारापाठे शतस्य निरपेक्षप्रतीतिप्रयुक्तप्रा
धान्यमेकस्याप्रधान्यं चेति शब्दमर्यादया युधिष्ठिरो धर्ममयो महाकुमः स्कंधोर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखामाद्रीसु
तौ पुराणफले समृद्धे मूलकस्मो ब्रह्मचर्यास्य नृपश्रीकृष्णस्यैव प्राधान्यं ब्रह्मसारायोरप्राधान्यमितीवात्रापि बोधः
स्यात्तन्माभूत्तैवैव प्रधानाशतं त्वप्रधानमिति निरपेक्षत्वप्रयुक्तप्राधान्यप्रतीतिपरिहाराय शतेपि चकारः पठितः एवं च
प्रथमचकारापाठेऽप्यतिसमुच्चयेऽत्राकांक्षायाः समुत्थितत्वात् उत्तरत्रापि नियमेन चकारापाठः तथा चोभयत्रापि च
कारपाठश्चकारापाठकृतं प्राधान्यं शतेनापात्येव। अथ शते चकारापाठप्रयुक्तप्राधान्यप्रसक्तभावेऽपि प्रथमप्रयुक्त
प्राधान्यं कस्मान्न भवेदिति चेन्न प्रथमपाठस्य संख्याधिक्यप्रयुक्तत्वेनास्यथा सिद्धत्वात् तासामेकशतनाडीनां मध्ये
मूर्द्धानं ब्रह्मरंध्रमिति उद्दिश्य एकानाडी शतं चैका चेत् त्रैका चेति निर्दिष्टानि सप्ततानि गेता भवति अथ सुषुप्तेति स्य

क०भा०
८७

एमेवकुतो न निर्दिष्टमिति चेदस्यासामपि नाडीनां विशिष्यनामाग्रहणाद्वैद्यकयोगादौ लोके चातिप्रसिद्धत्वेन सत्त्वरंतांशकेयं ना
डीभवतीति चेदनीयां तया सुषुम्नाया नाद्रुध्वं मूर्ध्नां आयन्योगविधिनाभ्यस्तेन कुंडलिनीद्विप्रारागगौरायन्तीवोग
छन् तत्रैद्विपारिवर्गविलयात् समाधिद्वयस्यापि क्रमेण सिद्ध्या साक्षात्कारेण न विघानिहनेरमृतत्वं जीवन्मुक्ति
विदेहकैवल्योभयलक्षणं एति प्राप्नोति तया च मूर्धं स्थाने सर्वेषामिन्द्रियाणां विलयः साक्षात्कारहेतुः समाधिश्च भ
वतीति भावः। अथ तया सुषुम्नाया अर्धमायान् ब्रह्मलोकं गच्छन् अमृतत्वं जीवन्मुक्तादित्वात् लक्षणं ब्रह्मण सहैव सर्व
संप्राप्ते प्रतिसंचरोपरस्थाने कृतात्मानः प्रविशति परंपरं॥ न कर्मणान् प्रजयाधने न त्यागेनैकैः मृतत्वमानेषु पररा
नां निहितं गुरायां विभ्राजते तद्यत एव विंशति। विंशतिवित्तानमुनिश्चितार्थाः सन्म्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते
ब्रह्मलोकेषु पातकाले परामृता स हि मुच्यन्ति सर्वे इति स्मृतिश्चुतिभ्यामभ्यनुत्तां एतीति योज्यतां अत एव ब्रह्मरूप केच
क्षुष्टो वा मूर्ध्नि वा मेभ्यो वा शरीरेष्वभ्यस्तमुत्क्रामन्ते प्राणान् नूत्क्रामन्ति प्राणान् नूत्क्रामन्ते सर्वे प्राणान् नूत्क्रामन्तीति
सुषुम्नाया अविनिर्गमना पादान् त्वं विस्पष्टं प्रूयमाणं संगतं भवति। तस्यादयं मंत्रो ब्रह्मलोकस्वर्गलोकादिनिर्गमना पाद

राम०
८७

नीमूतनारीपाएवेतिचेत् अत्रोर्ध्वमिति पदस्योपस्थितमूर्द्धपरत्वे संभवत्यनुपस्थितब्रह्मलोकपरत्वकल्पनमनुचितमेव
मूर्द्धनमभिनिःसृतैकेतिना प्रवधित्वेनमूर्द्धः स्पष्टं समागता किंच शतं चैकावेति तयोर्ध्वमायनविष्ट ३.३. न्या इति च
यत्कारणो नमुष्माया अमृतत्वहेतुत्वं अन्यासामुक्तमणहेतुत्वेति विभज्य कथनमसंगतमेव भवेत् सुषुम्नाया अपि
ना अतस्त्विहोत्क्रमणसाधनत्वविवक्षा साम्ये सति च क्षुष्टो वा मूर्धो वेत्यत्रैव शब्दा वैकल्प्येण निर्देशोचित्ये सति वैकल्प्येण
निर्देशानौचित्यात् अथ मूर्धो ब्रह्मलोकगमनसाधनत्वात् ब्रह्मलोकाच्च पुन एवैव भावात् ब्रह्मलोकस्य देवयानमार्गिक
त्वादेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तनावर्त्तत इति श्रुतेः क्षुष्टो वा मूर्धो वा शरीरेः क्षुद्रस्वर्गो हिलोकगमनसाधनत्वात् तस्य पितृयाराणां
र्गिकत्वात् शुक्लकल्मेगतीत्येते जगतः शाश्वते उभे ॥ एकपाया न्यनादृजिमन्यया वर्त्तते पुनरिति स्मृतेः फलभेदभक्त्यमे
कक्षेण निर्देशः स्यादिति चेत् स्यादेकद्वहाराण्ये च क्षुष्टो वा मूर्धो वा शरीरेः शोभ्य इति फलभेदेऽपि उक्तमणसां साम्य
माहायनिर्देशसाम्यदर्शनात् प्रकृते चोक्तमणकृतसाम्येनास्येति मनसि निधायैव निर्देशवैषम्यं समाहृतमिति स्वीकृ
णीकृत्वा तस्मात्समाधिपारं वा पं मे न इत्येव निर्णयः अन्याः सुषुम्नातिरिक्ता नायः शतसंख्याका विश्वमितस्ततः

क० भा०

८८

क्रमतोऽन्तरमात्मस्वरूपमपहाय बहिर्निर्भेदने बहिर्निर्गमने च विषयग्रहणाय लोकांतरगमनोपवेत्यन्यदेतत् अनेनाम्य
सामुक्ते मणसाधनत्वनिर्देशाबलेन सुषुम्नायास्तद्विपरीतसूचनेनेहायमेव साक्षात्कारसाधनीभूतसमाधिपर इति
प्रकटीकृतं भवति। अथ बहुश्लोका मूर्धोवेति बृहदारण्यके मूर्धोऽप्युक्तमणसाधनत्वप्रवणारिहोक्तमणसाधनत्वा
भावसूचनमसंगतमिति चेत् ससंपरंतु सुषुम्नाद्विरूपा भवति उक्तमणसाधनीभूतानां द्विपरीता चेति पंचाग्निविघाशा
दित्यविघादहरविघादिसंवलितानां च उक्तमणसाधनीभूता भवतिसामाधि संभूता खंटा र्थसाक्षात्कारसंवलितानां चेत
वैवमुक्तिहेतुत्वा उक्तमणसाधनीभूतानां भवत्येव प्रकृतेतु पूर्वमंत्रे अत्र ब्रह्मसमश्नुत इति निर्गमनाभावप्रवणान्।
का एवमाध्यादनयोर्बृहदारण्यके तथैव विवरणान् उक्तमंत्रे च तं विधा च्युक्रममृतमिति ज्ञाननिर्देशात् तत्संश्लेषादिते
ज्ञातमिति मंत्रे परिग्रहीते यं सुषुम्ना नाडी विदेहजीवमुक्तिहेतुभूतसाक्षात्कारसंवलितानां प्रासनादिसंवलितेति निर्णी
यते एवंच साक्षात्कारसाधनीभूतसमाधिविशिष्टत्वेन नाडीयं सुषुम्नाख्योक्तमणसाधनत्वाभाववत्येव भवितुमर्हति त
थाचनकाप्यनुपपत्तिरिति भावः। अथ पूर्वप्रावोपासनाप्रस्तावान्तरात्संवलितसाधनत्वान्तरक्रमेण मार्गकथनप

राम०

८८

रोयंमंत्रोभवत्वितिचेत् एतदलंबनंतात्वाब्रह्मलोकेमहोपतेइत्येतेनग्रंथेनपूर्वमेवतत्प्रकरणसमापनेनतदनंतरंशुद्धं
स्मविद्याएवसर्वेषुभूतेषुनसंदेहेतिष्ठतिरूपमित्येतेनसमाप्ययच्छेदाऽमनसीयहापंचावतिष्ठतेइत्यादिनासमाख्येयोगप्र
करणोविद्यामेतायोगविधिंवक्तुमितिमंत्रेणोपदेहिते। प्रणवोपासनाशेषभूतमार्गप्रदर्शनमसंगतमेवअस्थानस
त्रिवेशहोषापत्तेरितिदिक्। अथतयोर्देवमायन्निष्पत्तिमुक्तिनिर्देशासामर्थ्याकेवलजीवतत्त्वज्ञानानुक्तेरभावात्सोध्यनइति
तृतीयवल्यामेतत्सुष्ठुवक्ष्यामि। यमाणायामखंडार्थस्यविस्पष्टत्वाखंडार्थसाक्षात्कारस्तत्त्वेनसाक्षात्कारात्पूर्वभावि
वेदन्तस्त्वितंभवतितथाचतुर्दशप्रकारस्तत्त्वप्रकरणार्थमुपसंहरतिअंगुष्ठेति। पूर्वार्द्धजीवपरंचतुर्थवल्यामोषड्वेदे
नुगतंजीवोत्खानशरीरासंचकोशलक्षणात्प्रवहेद्विभजेतध्वैरास्थैर्यैराइषीकांमुजादिक्। अनेनप्रवक्ष्यधर्म्यमाण
मेतमितिद्वितीयवल्लीमंत्रार्थोपिप्रवक्ष्यपदप्रत्यभिज्ञादिबलेनसंग्रहीतोभवति। तमेतंजीवमुक्तममृतंशोधिततत्त्वार्थस्व
रूपंजानीयादितिसमन्वयः॥ अत्रजनानामितिबहुवचननिर्देशेनतत्परार्थत्ववच्छिन्नपरिग्रहानुद्देशेनतत्त्वार्थविधा
नान्महाखंडार्थोनिर्मुक्तःसिद्धोभवतिअंगुष्ठमात्रःपुरुषोतमस्मेत्येकवचनोपादानादुपाधिभेदेनैवजीवनानात्ववस्तुन

क०भा०

८॥

श्रुतमपेक्षमेव सकलजीवावच्छेदेनेति सूचितं भवति। अनेन शोषितजीवस्वरूपं प्रकाशितं। तमित्यस्य द्वितीयांतस्य क्रियाशरीरे
समभ्यर्हितस्य क्रिया समीपे पठनार्हेऽपि सर्वादौ पाठः सर्वनामत्वात्। पूर्वनिर्देशाव्यवधानेन प्रतिनिर्देशकं निर्देश्यमि
ति न्यायात्। अथ द्वितीयो गुरुर्न चिकेतो वृत्तं सफलं दर्शयन् प्रकृतं यस्य संग्रहेणातात्पर्यं च सूचयन् न चिकेतो मि
न्ननेनैवपि न चिकेतः समानवृत्तवत्सु विधेयं यमोपरिष्ठासाधारण्ये न प्रवृत्ता भवतीति धोतनाय फलं ससाधनमिति
दिशति मृसुप्रोक्ता मिति न चिकेतः न चिकेत परं निर्देशासामर्थ्यात् सकारणं न वरकारणं न मपि भवतीति न्याय्यं। अथवान
चिकेता इति दैर्घ्याभावाच्छ्रृंशः न चिकेतः न चिकेता इत्यर्थः। मृसुप्रोक्ता एतां परिदृश्यमानां विधौ ब्रह्मविद्या कृतं
योगविधिं च यावन् यमेन योगविधिरूपं परिदृष्ट्वा वेतमपि योगविधिं च अथ यमसंमेलनानंतरं लब्ध्वा प्राप्य तदनुष्ठा
नमाहात्म्यात्साक्षात्कारेणैव सति विरजः सन् अत्र रजपरं तमपदनरकारं तं विरजा इति दैर्घ्याभावाच्छ्रृंशो वा
विगतं रजो विद्यालक्षणं यस्यात्स विरजाः सन् निरविद्यः सन्नित्यर्थः अतएव साक्षात्कारविधस्ताविद्यत्वादेव ब्र
ह्मा प्राप्तिभ्रमनिरसनेन ब्रह्म शोषिततत्पदार्थस्वरूपं शोषितत्वं परार्थात्मना प्राप्तः लब्धवान् सन् जीवन्मुक्तिमुप

राम०

८॥

क० भा०
१०

संभावितनिखिलदोषोपनामनाय दृष्टं भागवत्प्रार्थनारूपं यजुर्मंत्रं द्वितीयगुरुशिष्यवर्गानूरितं तृतीयोगुरुः स्वशिष्या
नृप्रतिविवरीतुं। पठति स्म सहेति विद्याविषयः परमेश्वरः नौ आवां अवतु पालयतु विद्याग्रहणानादिकार्येषु ते गा
दिविघ्ननिवारणे नरक्षतु नौ आवां गुरुशिष्यो सह भुनक्तु एकदेशे भोजनं विद्यानुकूलतया कारयतु एवं च सति
आवां वीर्यविद्याविषये बलं मननं निदिध्यासनाद्यनुकूलं करवाव है निष्कारयव है हे प्राणवगम्य शनौ आव
योर्गुरुशिष्ययो रधीतमध्यपनंते जस्विते जो युते वीर्यवरस्तु भवतु आवां मा विद्विषाव है देवं मा करवाव है शान्तिः
शमनं भवत्विति शेषः अत्र शान्तिरिति त्रिः पाठः आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदोषत्रयोपशमनार्थः। त
तीयोगुरुव्याचष्टे इत्येवमिति इति सहेत्यादिना प्रार्थ्यमानः उं प्राणवगम्यः परमात्मेत्यर्थः॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि
ब्राजकाभिधनवरविज्ञाचार्यस्वयंप्रकाशाश्रुतिनृपेशबालकृष्णानंदसरस्वतीविरचिते कठवल्लीविवरणे

राम०
१०

तत्र सर्वनामपदवदनभिमतं नतर्प्यबोधकत्वेऽथवा प्रयोगात्। प्रकृते तदभावात् किं नु योग्यतयाऽनंतर्यप्रतियोगीयमनचकेतः सं २ प्र०

तच्च वान्सन्पश्चात् विमृत्युः विगतो मृत्युर्मरणमुपलक्षणात् जन्मादेः ईदृशः जन्ममरणादिहो शरहितः विदेहकैव
ल्युक्तः अभूत् अन्योऽपि न चिकेत सोऽन्योऽपि जनः एवं न चिकेतो बदेव जीवन्मुक्तिविदेहकैवल्यभाष्यवेदिति शेषः न
केवलं न चिकेतो भिन्नजनानां विना वृत्तमुक्तिर्भवति किं नु विद्या रूपं वृत्तमपेक्षितं नान्यः यथा विद्यते यनायेति श्रुत्यत
रादिखाहय इति योजनः अध्यात्ममेवात्मन्येव विद्वति ताता भवति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयात्मप्रत्य
यवान् भवति प्रपंचपरिहारेण केवलात्मतो भवतीति यावत्। अत्र न चिकेत इति प्रथमांतस्य सर्वदोषवर्जनीयस्य त
त्रापाठो विधेये न न चिकेतो मात्रोद्देशिका किं त्वधिका रिमात्रोद्देशिका न चिकेतास्तु विद्या प्रवर्तक इत्येतावानेव विशेष
इति सूचनाया। अतएवा न्योप्येवमिति निर्देशः संगतो भवति। उत्तरवाक्ये पश्येदिति। तस्य हं पूर्ववाक्ये नियमतो नापेक्षि
ते गम्यत्वादि स न्योप्येवमिति पूर्ववाक्ये तत्पदन पठितं। अथातो धर्मजिता सा अथातो ब्रह्मजिता सा। दौ सर्वत्रापि वाक्ता
रावेवाथ परनिर्देशादि ह मध्येऽथ परपठनं किं निबंधनमिति चेत्। अथ न चिकेतो यमाभ्यां विद्याग्रहणदानयोः प्रमादकृत
द्वि० गम्यत्वेति सूचनायमप्येव निवेशः यथा॥ अपि चैद्यं प्रतिष्ठापुणसीत्कार्यद्वयाकुलः॥ गुरुकाव्यानुगं विभ्रं चादीपमि नभः श्रि
यो॥ सार्धं मुद्वसी रिभ्यामथा सा वासरत्स हः॥ अत्राथ परेन मध्यपठितेन व्यवहितव्याकुलतानंतर्ययोग्यतया निरूपितो न चानि
विद्यादिलब्धे सग्रेतस्याः कल्पनीयत्वात्॥ ॥